

הכותל המערבי נבנה לאחר חורבן הבית השני

הכותל המערבי נבנה לאחר חורבן הבית השני

איתור מקום הר הבית והמקדש בירושלים

- א. מבוא
- ב. תחומי הר הבית על פי המקורות
- ג. חומות ירושלים בימי בית שני על פי המקורות
- ד. מתחם חרם אל שריף וחומותיו – ממצאים ארכיאולוגיים
- ה. הר הבית – המקורות הכתובים אל מול הממצאים הארכיאולוגיים
- ו. קביעת גבולות הר הבית בימי הורדוס
- ז. הכתלים שנבנו על ידי הורדוס
- ח. סיכום ומסקנות

א. מבוא

המחקר הארכיאולוגי בהר הבית בירושלים נתקל במחסום פוליטי ובהתנגדות דתית. להכרת המקום אנו נסמכים בעיקר על עבודות תיעוד ועל סקרים שנערכו במאה ה-19.¹ להבנת השטח ולקביעת ייעוד חלקיו השונים אנו נעזרים במסורות שאינן מבוססות ועל השערות שאינן מוצקות.²

אפילו זיהוי מקום המקדש וקודש הקודשים לוטים בערפל. מיהודים נמנעה הכניסה להר הבית בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. למרות עדויות על ביקורי יהודים יחידים במקום, אין בידינו עדויות רציפות בדבר זיהוי מקום המקדש מאז חורבן הבית במאה הראשונה בכיפת הסלע, אלא החל מהמאה השביעית.³

אתר הר הבית מתאפיין בכך שלמרות דלות החומר של ממצאים ארכיאולוגיים מימי בית שני בשטח המתחם, יש בידנו מידע כתוב רב ערך, שחלקו נכתב מיד לאחר החורבן בשנת 70 לספירה על ידי יוסף בן מתתיהו.⁴

¹ וורן, 1884. ראו גם סקירה: וקסלר בדולח 2015, עמ' 21-25.

² קורן, 1997. חצרות בית ה', עמ' 218.

³ מאז הכיבוש המוסלמי רווחות מסורות הנוגעות לחשיפת כיפת הסלע.

⁴ תולדות מלחמת היהודים ברומאים, קדמוניות היהודים, נגד אפיון, ראו מקורות.

ישנן גם מסורות יהודיות שבאו לידי ביטוי בדברי המשנה. במסכת מידות, מסכת יומא, מסכת תמיד ועוד.⁵ אומנם הטקסטים הללו נחתמו כ-150 שנה לאחר החורבן, אולם הם משמרים מידע אמין.⁶

שני המקורות האלו, בניגוד למקורות אחרים, אינם כוללים דברי מליצה, אגדות ומדרשים, אלא מציגים בעיקר מידע בדמות מספרים ומידות ועל פיהם ניתן לשחזר את הר הבית ולהשוות בין המקורות.

אם מתחם חרם אל שריף, הנראה היום לעינינו, הוא אכן מתחם הר הבית, ניתן להשוות בין המידע האגור במקורות הספרותיים ובין הממצאים הגלויים לעין. ההשוואה מלמדת, כי הממצאים הנראים על פני השטח אינם עולים בקנה אחד עם דברי המקורות:

✓ שטח המתחם הוא כ-145 דונם, לעומת דברי המקורות המתארים מתחם ששטחו כ-60 דונם או 40 דונם בלבד.⁷

✓ כל המקורות מציינים שהמתחם היה ריבועי בעל צלעות שוות, אולם המתחם הנראה לעינינו הוא מלבן טרפזואידי, שאורך צלעותיו הממוצעות 480 מטר–300 מטר (תשריט מס' 1).

בשטח המתחם אין שריד של המקדש היהודי, או של אחת העזרות, אין שער או עמוד ואין כתובת במקומה, המוזהה את מקום המקדש.

כל המבנים בשטח הם מתקופות מאוחרות, למעט ראש קיר של אבנים כדוגמת אבני הכותל, הנמצא בפינה הצפון מערבית של הרחבה העליונה, המצטבה (דיכה) במדרגה התחתונה⁸ (תשריט מס' 2).

⁵ ראו מקורות.

⁶ גם חז"ל ציינו לשבח את משנת אליעזר בן יעקב, מחבר מסכת מידות, שמשנתו היא קב ונקי, כלומר מעטה בכמות אך נקייה כסולת. בכורות מט עב.

⁷ בהט, 2020, עמ' 16.

⁸ Ritmeyer, 2006.

נתונים טופוגרפיים :

הממצא הבולט בשטח הוא פסגת הסלע, הצחרא, הנמצאת במרכז השטח שבו כיפת הסלע ממוקמת (תשריט מס' 3).

בפינה הצפון מערבית, במרחב שבין כיפת הסלע ובין בית ספר אל עומריה, נמצא חפיר שתועד על ידי החוקרים במאה ה-19. החפיר מכוסה היום באדמת גן⁹ (תשריט מס' 4).

בניגוד לדלות החומר מימי בית שני באשר לפנים המתחם, בדפנות כותלי המתחם ובאלמנטים הנסמכים אליהן נמצאו ממצאים רבים המתוארכים לתקופת ימי הבית השני עד לחורבן הבית ולאחריו.

לאחר מלחמת ששת הימים החלו חפירות אינטנסיביות למרגלות פינת הכותל המערבי והכותל הדרומי. במשך השנים המשיכו לחפור מזרחה לאורך הכותל הדרומי וצפונה לאורך הכותל המערבי באזור קשת רובינזון וקשת וילסון.¹⁰

במאמר זה אמנע מלהסתמך על מסורות שמקורן מתקופות מאוחרות, ואנסה לשרטט את גבולות הר הבית היהודי ואת מיקום המקדש על סמך העדויות הספרותיות בנות התקופה ועל פי המידע שנאסף מחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בירושלים בכלל ומאזור דפנות הכתלים של מתחם חרם אל שריף בפרט.

ב. תחומי הר בית על פי המקורות

על פי יוסף בן מתתיהו, הלכו תחומי הר הבית והתרחבו במשך הדורות. בתחילה הספיק המישור שברום הגבעה רק בדוחק עבור מזבח, שכן מכל עבריו ירדו מדרונות תלולים. לאחר ששלמה המלך הקיף בחומה את הצד הפונה מזרחה, הוקם סטיו על הסוללה, אך משאר עבריו נשאר ההיכל חשוף. בדורות הבאים התמיד העם לשפוך עפר על הגבעה עד אשר יושרו פני השטח והורחבו.

⁹ בהט, 2020, עמ' 47.
¹⁰ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 65-21.

לאחר שנפרצה גם החומה הצפונית לגבעה, התווסף השטח שחומת הר הבית הקיפה, ונבנו קירות תמך בשלושת צדדי מרגלות הגבעה.¹¹
על פי דברים אלו ניתן לומר כי:

- ✓ בשלב א נבנו המקדש והמזבח ממזרח.
- ✓ בשלב ב נוסף הסטיו המזרחי, אולם המקדש היה חשוף בשאר עבריו.
- ✓ בשלב ג יושרו פני השטח מסביב למקדש והורחבו.
- ✓ בשלב ד נפרצה החומה הצפונית.
- ✓ בשלב ה נבנתה חומה שהקיפה את כל שטח הר הבית.

מידע נוסף ניתן למצוא בדברי בן מתתיהו בספרו נגד אפיון:
ושם בטבור העיר (ירושלים) נמצאת חומת אבנים ארכה חמש שישיות (פלתראות) ורוחבה מאה אמה... ומבית לחומה נמצא מזבח רבוע... ולפני המזבח נמצא בנין גדול.¹²
התיאור שלעיל תואם את שלב ב בהתפתחות הר הבית.
בספרו קדמוניות היהודים מפרט בן מתתיהו את מידותיו של הר הבית ההורדוסי, ריס על ריס, כ-186 מטר על 186 מטר ואורך כל צלע היה ריס. שטח המתחם כ-35 דונם. מתחם זה מתאים לשלב ה בהתפתחות הר הבית.
הסטיו המלכותי, מעשה ידיו של הורדוס, היה ממוקם בדרום. אורכו היה ריס אחד בלבד, כ-186 מטר והוא נמשך מצד אחד של העמק אל צידו השני,¹³ כלומר, מנחל קדרון לעמק עושי הגבינה.

על פי המשנה במסכת מידות, מידות הר הבית הן 500 אמה על 500 אמה. לפי אמה רומית שאורכה 44.4 ס"מ. מידות הר בית הן 222 מטר על 222 מטר, שהם כ-50 דונם.¹⁴
את אי-ההתאמה בין בן מתתיהו לבין דברי המשנה ניתן לפרש כך שבן מתתיהו תיאר את מידות החצר ללא הסטוים, ואילו המשנה תיארה את מידות הר הבית כולל הכתלים והסטוים.

¹¹ בן מתתיהו מלחמות ה', עמ' 135-141.

¹² נגד אפיון, עמ' 27.

¹³ קדמוניות 15 יא 400, 411, 415.

¹⁴ מידות ב א.

ניתן גם לשער שהמידות 500 אמה וריס אחד הם טיפולוגיים ואינם מידה מדויקת.¹⁵
על כל פנים נתונים אלו שונים מהממצא הארכיאולוגי הנראה לעינינו.

בן מתתיהו מתאר:

שלמה... הקיף את חלק המזרח חומה והעלה אולם אחד... בדורות הבאים התמיד
העם לשפוך עפר על הגבעה עד אשר יושרו פני השטח.

הם [העם] הקיפו את מרגלות הגבעה משלשה צדדים בקירות. הם השקיעו בעבודה
דורות רבים ובנו את החומות החיצוניות סביב הר הבית. העבודה שאין לצפות את
סיומה הושלמה במרוצת השנים הודות לדבקותם העיקשת. שפע הכסף ונדיבות
לבם של העם עודדו לבצע משימות כבירות.¹⁶

בניגוד לאמור לעיל כותב בן מתתיהו במקום אחר:

בשנת חמש עשרה למלכותו החליט הורדוס לבנות את בית המקדש מחדש. הכפיל
את השטח שסביב הבניין והקיף את התחום כולו בחומה.¹⁷

החוקרים קבעו שהורדוס הכפיל את שטח הר הבית. אולם דברים אלו עומדים בסתירה לדברי
בן מתתיהו על כך שהעם הרחיב את הר הבית, וההרחבה נעשתה במימונו של העם.
גם ליוזא אולמן שתרגמה את ספר מלחמות היהודים, התלבטה אם הכפלת השטח מתייחסת
להר הבית.¹⁸

יש לציין כי המושג "הר הבית" שהוכפל אינו מופיע בקטע זה; השטח שהוכפל נמצא סביב
המקדש בלבד. ניתן לשער שהכוונה איננה להר הבית, אלא לתוספת הצמודה לבית המקדש
יתכן והכוונה לעזרת הנשים הצמודה לעזרת הכהנים שהקיפה את המקדש. כך ששטח העזרות
הוכפל וכל התחום של עזרות הכהנים והנשים הוקף בחומה.

¹⁵ על המזבח נאמר שהיה 32 אמה על 32 אמה, אולם לא זו הייתה מידתו. על המקדש נאמר שמידותיו היו 100
אמה על 100 אמה, אולם לא אלו היו מידותיו. על עזרת הנשים נאמר שמידותיה היו 135 אמה על 135 אמה,
אולם מידותיה היו שונות.

אם נניח שהאמה היא בת 5 טפחים, אזי 500 אמה הן 416 אמות בינוניות כמידת ריס, וישנה התאמה בין המשנה
לבין דברי בן מתתיהו.

¹⁶ מלחמות ה' א.

¹⁷ מלחמות א' 21 א.

¹⁸ מלחמות א' 21 א, ראו הערה במקום. המילה "הקיף" מתורגמת באנגלית ל-encompassed, שמשמעותה להקיף
או לכתר אך גם ליצר או לכלול, לאו דווקא להקיף. שטח עזרת הנשים שווה לשטח עזרת הכהנים פחות
שטח המקדש. כלומר הוספת עזרת הנשים הכפילה את השטח המוקף בחומות בסמוך למקדש.

גם על פי חז"ל עזרת הנשים הייתה תוספת. עזרת הנשים נגרעה מהר הבית וצורפה לעזרת הכהנים.¹⁹

הורדוס בנה את המקדש, את הסטווים מעל לחומות שבהיקף הר הבית, את הסטיו המלכותי ואת מצודת אנטוניה, את עזרת הנשים ואת החומה שסביבה.

בניית המקדש על ידי הורדוס:

בית המקדש... בנו אבותינו אחרי שיבתם מבבל והוא חסר שישים אמה בגובה. אנסה לתקן מה שנפגם מאונס בזמן הקודם.²⁰

בניית הסטווים על ידי הורדוס:

הוא הקיף את בית המקדש כולו בסטווים גדולים ביותר. שני סטווים נשענו על החומה.²¹

בניית הסטיו המלכותי על ידי הורדוס:

הקים הורדוס במקום זה סטיו בגובה עצום.. באופן שאלה שלא ראו לא האמינו ואלה שנודמנו לראותו הביטו בהשתוממות²²

בניית מצודת אנטוניה על ידי הורדוס:

בצד צפון נבנתה מצודה... את המצודה בנו המלכים והכהנים הגדולים לבית חשמונאי וקראו לה הבירה... אותה שעה בנה הורדוס... גם את הבירה הזאת... וקרא לה אנטוניה.²³

בניית עזרת הנשים צמודה למקדש:

בשנת חמש עשרה למלכותו החליט הורדוס לבנות את בית המקדש מחדש. הכפיל את השטח שסביב הבניין והקיף את התחום כולו בחומה.²⁴

¹⁹ כל תוספת הקדושה של עזרת הנשים היא מדרבנן בלבד. בבלי פסחים צב עא. משנה כלים א ח ראו רע"ב. שטח עזרת הנשים שווה לשטח עזרת הכהנים פחות שטח המקדש. כלומר תוספת עזרת הנשים הכפילה את השטח המוקף בחומות בסמוך למקדש.

²⁰ קדמוניות 15 יא 387.

²¹ קדמוניות 15 יא ג 396.

²² קדמוניות 15 י"א 380-425.

²³ קדמוניות טו יא ד 403.

²⁴ מלחמות ה' ה' 21 401.

ניתן לשער כי הורדוס בנה את המקדש, בנה סטווים סביב הר הבית, את הסטיו המלכותי, בנה את מצודת אנטוניה ותחם בחומה את עזרת הנשים. אולם הורדוס לא הרחיב את הר הבית.

ג. חומות ירושלים בימי בית שני על פי המקורות

על פי דברי יוסף בן מתתיהו היו בירושלים בתקופת בית שני שלוש חומות.

החומה הראשונה:

העיר ירושלים היתה מבוצרת בשלוש חומות. קשה מאד היה לכבוש את הקדומה משלושת החומות בשל הגאיות העמוקים והגבעה עליה הוקמה.

כלפי צפון היתה ראשיתה במגדל הנקרא היפיקוס ומשם נמשכה לעבר הקסיסטוס, גבלה בבית המועצה והסתיימה בסטיו המערבי של הר הבית

מאותה נקודת מוצא אך בכוון האחר לפאת מערב ירדה החומה דרך מקום הנקרא בית צואה, הגיעה אל שער האיסיים ואז פנתה דרום ועברה מעל מעין השילוח ומכאן פנתה עוד פנייה אחת מזרחה בכוון ברכות שלמה, הגיעה למקום הנקרא עופל ולבסוף חברה לסטיו המזרחי של הר הבית.²⁵

החומה הראשונה שונה מהותית משתי החומות האחרות. כפי שמתאר בן מתתיהו, החומה הראשונה מוקמה על מדרונות הגאיות שהקיפו את ירושלים. בצד מזרח נחל קדרון, בצד דרום ומערב גיא בן הינום, ובצד צפון החומה ממוקמת על המדרון הדרומי של הנחל הצולב, שבו עובר היום רחוב דוד.

החומה השנייה:

תחילת החומה השנייה בשער של החומה הראשונה הנקראת גינת ובהקיפה רק את חלקה הצפוני עלתה עד מצודת אנטוניה.²⁶

אין נתונים טופוגרפיים על אודות החומה השנייה, ורבו הדעות באשר לתוואי בו עברה.

²⁵ מלחמות ה'ד' 2. 415.

²⁶ מלחמות ה'ד' 146.

ראשית החומה השלישית במגדל היפיקוס וממנו נמשכה אל מגדל פספינוס, הוסיפה וירדה אל מול מצבת הזכרון של הליני... פנתה באחד ממגדלי הפינה אל מצבת הכובס, חברה לחומה הקדומה והסתיימה בגיא הנקרא קדרון.²⁷

גם לחומה השלישית אין מאפיינים טופוגרפיים, אולם בחפירות התגלו יסודות החומה מצפון לשער שבס' ²⁸ (תשריט מס' 5).

מאפיין שווה לכל שלוש החומות הוא שילוב של מגדלים לאורכן. במקומות הגבוהים ובמקומות שבהם החומה משנה כיוון הוקם על פי רוב מגדל בעל ממדים יוצאי דופן:

לדוגמה שלושה מגדלים נמצאים באזור שער יפו, אחד מהם מזוהה כמגדל היפיקוס, והוא ממוקם בנקודה הגבוהה של העיר העתיקה, או מגדל פספינוס הממוקם במקום גבוה בחומה השלישית (תשריט מס' 6).

פריצת החומה

כשבנו את החומה השנייה, לא הרסו את החומה הראשונה; וכשבנו את החומה השלישית בצפון העיר, לא הרסו את החומה השנייה ולא את החומה הראשונה. כל החומות נותרו במקומן.

על אף שלא פגעו בחומות הישנות כשבנו חומות חדשות, בכל זאת פרצו את החומה הצפונית לצורך הרחבת הר הבית:

בדורות הבאים התמיד העם לשפוך עפר על הגבעה על הגבעה עד אשר יושרו פני השטח והורחבו. לאחר שנפרצה גם החומה הצפונית נוסף לגבעה השטח אותו הקיפה חומת הר הבית כולו. הם הקיפו את מרגלות הגבעה משלושה צדדים בקירות תמך.²⁹

החומה השנייה והחומה השלישית לא נשקו לחומות הר הבית. רק החומה הראשונה פגעה בהר הבית. ניתן לשער שהחומה הראשונה היא זו שנפרצה בצפון (תשריט מס' 7).

²⁷ מלחמות ה' ד 147.

²⁸ האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארץ ישראל, 2, עמ' 664-665.

²⁹ מלחמות ה' ה, 141-135.

ד. מתחם חרם אל שריף וחומותיו – ממצאים ארכיאולוגיים

מאז המאה ה-19 נערכו סריקות ומדידות במתחם חרם אל שריף וחפירות סביב כותלי המתחם.³⁰ כל המבקרים באתר, אנשי דת יהודים ובהמשך החוקרים והארכיאולוגים עד ימינו, הניחו כאקסיומה, כי המתחם הנראה לעינינו הוא מתחם הר הבית שנבנה על ידי הורדוס או יורשיו.

הכותל המזרחי

הכותל המזרחי אורכו כ-465 מטר, והוא ממוקם על המדרון המערבי של נחל קדרון ומשתרע מאזור שער האריות בצפון ועד אזור העופל בדרום.

בחלקו הצפוני של הכותל המזרחי נמצא שער הרחמים המתוארך לתקופה הביזנטית. בחלק הדרומי במרחק של 32 מטר מהפינה נמצא "התפר" (תשריט מס' 8).

החלק הדרומי של ה"תפר" עשוי מאבנים בעלות מסגרת היקפית, המעובדות בצורה נאה.³¹ האבנים הללו דומות לאבני הכותל הדרומי והכותל המערבי. מצפון ל"תפר" נמצאו אבנים בעלות מסגרת היקפית, אולם עיצובן שונה וגס. בין האבנים נמצאו אבנים טרפזיות שאינן אופייניות לבנייה בירושלים.

נראה מאופן שיכוב האבנים שהחלק הדרומי הוא תוספת מאוחרת. בחלק הצפוני של הכותל המזרחי, ליד שער האריות, התגלו מחדש אבנים בעלות סיתות מסגרת היקפית מעודן כדוגמת אלו המרכיבות את הכותל המערבי. החלק המרכזי של הכותל המזרחי נראה קדום. גם על פי המקורות, הכותל המזרחי תואר כמעשה ידיו של שלמה המלך, אולם החוקרים מייחסים קטע זה לתקופה ההלניסטית.

הארכיאולוג יורם צפריר הבחין שבקטע המרכזי של הכותל המזרחי ניכרים שלבים של בנייה:³² החלק הדרומי בסמוך ל"תפר" בחלקו התחתון בנוי מאבנים המעובדות ברמה גבוהה ומונחות ברמת דיוק גבוהה. אבני מסד אלו שונות משאר אבני הקטע המרכזי.

³⁰ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 21-65.

³¹ בהט 2020, עמ' 50.

³² צפריר 1988, עמ' 23.

צפריר שיער שאבנים אלו הן המסד של החקרא, המצודה היוונית מהתקופה החשמונאית שהרס שמעון החשמונאי. לדעת הארכיאולוג, המסד הוא מהתקופה הסלווקית, והשלמת הכותל נעשתה על ידי החשמונאים³³ (תשריט מס' 9).

בשנים האחרונות נתגלו שרידי החקרא באזור חניון גבעתי במעלה עיר דוד. הממצאים כללו חומה חלקלקה, ראשי חיצים ועוד, כך שאיתור החקרא בחניון גבעתי נראה ודאי³⁴ (תשריט מס' 10). ההשערה בדבר מיקום החקרא בתחום חרם אל שריף אומנם נדחתה, אבל ההבחנה שעל פיה החלק הדרומי של הכותל המזרחי הוא יחידה נפרדת שקדמה לכותל המזרחי, שרירה וקיימת.

הכותל הדרומי

הכותל הדרומי משתרע ממזרח מהמדרון המערבי של נחל קדרון עד למערב אל עמק עושי הגבינה. בכותל ניתן לזהות את השער היחיד, השער המשולש והשער הכפול.

למרגלות הכותל ישנם שני מהלכי מדרגות, המאפשרים גישה לשער הכפול ולשער המשולש. החלקים התחתונים של הכותל מורכבים מאבנים בעלות סיתות מסגרת עדין כדוגמת אבני הכותל המערבי. מ"התפר" במזרח לאורך הכותל הדרומי ועד הכותל המערבי אין כל תפר, נראה שכל הבנייה נעשתה בסגנון זהה ובהינף אחד.

הכותל המזרחי הנוכחי מגיע עד לעמק עושי הגבינה וחוצה אותו, הכותל מטפס על הגדה המערבית של העמק (תשריט מס' 11).

הרחבת הכותל המזרחי חייבה שינויים בתוואי הניקוז של התעלה בעמק עושי הגבינה. ביטול תעלת הניקוז המזרחית, שהייתה בערוץ הנחל, ויצירת תעלת ניקוז מערבית על המדרון המערבי של עמק עושי הגבינה במפלס גבוה יותר. מעל תעלת הניקוז המערבית עברה דרך מרוצפת העולה מברכת השילוח צפונה לכיוון הר הבית (תשריט מס' 12).

³³ צפריר 1988, עמ' 29.

³⁴ בן עמי וצחנביץ, 2015, עמ' 313-322.

יש לציין שהכתלים של המתחם מכוונים באופן כללי לרוחות השמיים. לעומת זאת ממצאים קדומים בקרבת הכותל המזרחי, כגון מקוואות ומהלכי מדרגות, תוכננו בציר אלכסוני לרוחות השמיים בהתאם לתנאי הטופוגרפיה³⁵.

הכותל המערבי

הכותל המערבי משתרע לאורך עמק עושי הגבינה, אורכו כ-488 מטר. למרגלותיו דרך מרוצפת מוגבהת מאפיק הנחל (תשריט מס' 13). שני גשרים חצו את הדרך: גשר רובינזון בדרום וגשר וילסון בצפון. לא ברור אם הגשרים המשיכו עד לעיר העליונה, הרובע היהודי של ימינו, מכיוון שלשניהם היו גרמי מדרגות בצידם (תשריט מס' 14).

קיימים כמה שערים בכותל. לא ברור אילו מהם שירתו את האוכלוסייה בימי בית שני. המפורסמים שבהם: השער מעל קשת רובינזון, שער ברקלי, שער המוגרבים, שער וורן, שער השלשלת ושער הכותנה.

הכותל עשוי מאבנים בעלות סיתות מסגרת, והמילואה במרכז מסותתת בצורה עדינה. האבנים דומות בעיצובן לאבני הפינה הדרומית בכותל המזרחי מ"התפר" דרומה ולאבנים בכותל הדרומי. נראה אפוא ששלושת הכתלים נבנו באותה תקופה ובאותו סגנון.

לכותל המערבי היו אבני פילסטרים, אומנות, בחלק העליון שלו. גם מבין אבני הכותל שנפלו למרגלותיו ניתן לראות אבני פילסטרים. גם בצפון הכותל נמצאו שרידים של פילסטרים באתרם (תשריט מס' 15).

באחרונה הגיעו הארכיאולוגים למסקנה שהכותל, הגשרים והדרך הכותל המערבי הם יחידה תכנונית אחת.³⁶

מי שתכנן את הכותל, נתן הנחיות לא לסתת את האבנים התחתונות ולהשאירן גסות ולא מעובדות, בידיעה שתעבור שם דרך מוגבהת (תשריט מס' 16).

מי שתכנן את האומנה של קשת רובינזון, ידע מהו המפלס העתידי של הדרך ותכנן שם חנויות שמפלסן תואם למפלס הרחוב (תשריט מס' 17).

³⁵ רייך, תשע"ג, עמ' 218, 221, 412.

וקסלר בדולח, 2015. עמ' 55-57.

³⁶ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 69.

ליברמן, 2021.

קשת רובינסון וקשת וילסון יוצאות באופן אורגני מהכותל המערבי, אם כי לכל אחת עיצוב שונה.

לשתי הקשתות היה גרם מדרגות לצידן.

כל מסקנה בדבר תארוך מרכיב אחד ניתנת ליישום על שאר מרכיבי הכותל המערבי, הכותל הדרומי והכותל המזרחי עד ל"תפר".

תעלת הניקוז המערבית

מתחת לדרך המרוצפת המגיעה מעיר דוד קיימת תעלת ניקוז מערבית שנחשפה לכל אורכה. התעלה מנקזת מים דרומה לעיר דוד (תשריט מס' 18). הקמת התעלה המערבית ביטלה את הצורך בתעלת הניקוז המזרחית.

חומת העיר הצפונית החוצה את חומת הר הבית

גשר וילסון הוא מערך של צמדי קשתות המשתרעות מדרום מערב לצפון מזרח. רוחב צמד קשתות כ-14 מטר. הקשת האחרונה היא קשת וילסון, הנשענת בצד מזרח על הכותל המערבי, ובצד מערב על שתי אומנות.

קשת וילסון איננה צמד קשתות אלא קשת מונוליתית (תשריט מס' 19). היא שונה משאר הקשתות גם בכך שהיא משנה את צורה ופונה מזרחה בניצב לכותל המערבי, והיא חלק בלתי נפרד ממנו (תשריט מס' 20).

מתחת לקשת וילסון נחשף מבנה של תיאטרון קטן, אודאון. בנייתו של המבנה לא הושלמה. התיאטרון מתוארך למאה השנייה לימי איליה קפיטולינה.

מתחת לאודאון ומתחת לקשתות של גשר וילסון נמצא קיר מסד שרוחבו המרבי כ-14 מטר. הוא עשוי מיציקת אבנים בחומר מליטה שהתקשה (opus caementicum). המפלס העליון של קיר המסד גובהו כ-730 מטר מעל פני הים. תוואי קיר המסד הוא באלכסון לרוחות השמיים, אפיון המשותף לבנייה שקדמה לבניית המתחם.³⁷ אף שקשת וילסון משנה את צורה כך שהיא פונה בניצב מזרחה לכותל המערבי, קיר המסד ממשיך באלכסון לעבר הכותל המערבי ונחתך על ידי הכותל.

³⁷ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 29-33.

קיר המסד חוצה את עמק עושי הגבינה ונמצא בתוואי הקטע הצפוני של החומה הראשונה של ירושלים, החומה היחידה של ירושלים החוצה את כותלי מתחם חרם אל שריף. אם נניח שקיר המסד המשיך בכיוון צפון מזרח בתוך מתחם חרם אל שריף בעיר האלכסוני לרוחות השמיים, הרי הוא טיפס במעלה הגבעה והגיע לסלע שבכיפת הסלע (תשריט מס' 21). נקודה זו היא פסגת הגבעה, מקום שבו ניתן לבנות מגדל כפי שנבנה מגדל פצאל בקצה הגיא או מגדל פספיוס בפינת החומה השלישית.

במורד הצפוני של הסלע בכיפת הסלע נמצא חפיר, מרכיב חשוב של מצודה שאין לה אמצעי הגנה טבעיים, והמהווה אפוא אמצעי צבאי להגנתה. החפיר משתרע בכיוון אלכסוני לרוחות השמיים ומחבר את עמק עושי הגבינה בדרום מערב ואת עמק בית זיתא בצפון מזרח, הנמצא במתחם חרם אל שריף.

ניתן לזהות את קיר המסד כחומה שנפרצה ונחתכה על ידי הכותל המערבי. במעלה תוואי החומה בתוך המתחם נמצאת כיפת הסלע, מקום המתאים למצודה, ובמורד הצפוני של הסלע של כיפת הסלע טמון חפיר המהווה מכשול צבאי להגנת המצודה.

אין בכיפת הסלע מקדש, אין בה מזבח ואין כאן עזרה. ייתכן שיש כאן חומה ומצודה.

ה. הר הבית – המקורות הכתובים אל מול הממצאים הארכיאולוגיים

מידות המתחם

המתחם הנגלה לעינינו גדול פי שלושה מהר הבית המופיע במקורות. את אי-ההתאמה בין גודל המתחם הנראה לעינינו לבין גודל המתחם המופיע במקורות נימקו החוקרים בכך שהורדוס ויורשיו הרחיבו והכפילו את שטח הר הבית (ראו פרק ב).

אולם עיון בדברי יוסף בן מתתיהו מעלה תהיות לגבי השערה זו:

לדברי בן מתתיהו, הר הבית בימיו של הורדוס מידותיו היו ריס על ריס, כלומר 186 מטר על 186 מטר בלבד.³⁸

³⁸ קדמוניות 15 יא 400.

בן מתתיהו טוען כי הסטיו המלכותי נבנה בדרום הר הבית. הסטיו המלכותי הוא מבנה ייחודי שבנה הורדוס ואורכו ריס אחד בלבד, 180 מטר. הסטיו נמצא בדרום, והוא נמשך מצידו האחד של העמק אל צידו השני. כיום הכותל הדרומי אורכו כ-290 מטר, מידה שאינה משקפת את דברי בן מתתיהו.³⁹

החפיר

לפי דבריו של בן מתתיהו, בפינה הצפון מערבית של המתחם עמדה מצודת אנטוניה. מצפון למצודה היה חפיר מעשה ידי אדם.⁴⁰ החוקרים מזהים את בית ספר אל עומרין, הנמצא בפינה הצפון מערבית למתחם, כמקומה של מצודת אנטוניה (תשריט מס' 22). אולם מצפון לבית ספר אל עומרין אין כל חפיר. לעומת זאת נמצא חפיר מדרום לאל עומרין. החפיר משתרע מצפון מזרח לדרום מערב, בין הסלע של כיפת הסלע ובין בית הספר אל עומרין. כיום החפיר מכוסה באדמת גן ולא ניתן להבחין בו. אין כל חפיר נוסף במרחב המתחם ומחוצה לו.⁴¹ אם אכן החפיר שתועד הוא החפיר שעליו מדבר בן מתתיהו, הרי מצודת אנטוניה חייבת להימצא מדרום לחפיר, באזור כיפת הסלע. (תשריט מס' 23). על פי בן מתתיהו, החפיר היה מחוץ למתחם הר הבית ומחוץ למתחם מצודת אנטוניה. לאור הימצאותו של החפיר בתוך מתחם חרם אל שריף ניתן להסיק שהמתחם איננו מתחם הר הבית. מתחם חרם אל שריף נבנה בתקופה מאוחרת, והוא כלל את הר הבית היהודי את מצודת אנטוניה ואף את החפיר. מכאן ניתן להבין מדוע ממדיו הגדולים של מתחם זה לא הוזכרו כלל בדברי בן מתתיהו.

³⁹ בהט, 2020, עמ' 16.

⁴⁰ מלחמות ה' ד 149-151.

⁴¹ בהט, 2020, עמ' 47.

החוקרים מייחסים את בניית הכתלים להורדוס בן המאה הראשונה לפני הספירה או ליורשיו, ואולם הנחה זו מעוררת מספר תמיהות:

- סיתות מסגרת אינו אופייני רק לימי הורדוס. גם בתקופה ההלניסטית נמצאו בעבר הירדן מבנים העשויים מאבנים בעלות סיתות מסגרת. לדוגמה, עיראק אל אמיר, המיוחסת למשפחת בני טוביה מהמאה השנייה לפני הספירה (תשריט מס' 24).
 - ברוב המבנים המזוהים כפרויקטים של הורדוס, אין אבנים בעלות סיתות מסגרת כדוגמת המתחם בירושלים. במצדה, בגבעת הרודיון, בסבסטיה ובקיסריה אין בכלל אבנים בעלות סיתות מסגרת.
 - במגדל דוד, אתר המזוהה עם הורדוס, יש אבנים בעלות סיתות מסגרת, אולם אופי הסיתות גם ומתאים יותר לעיצוב האבנים בכותל המזרחי⁴² (תשריט מס' 25).
 - כותלי מבנים הדומים לכותלי הר הבית הם מתחם מערת המכפלה ומתחם אלוני ממרא שבחברון. המתחמים עשויים אבנים מסותתות בסיתות מסגרת בעיצוב עדין. יש בהם פילסטרים, אומנות הצמודות לקיר החומות, כדוגמת שרידי האומנות שנמצאו במתחם חרם אל שריף.
- אולם ברשימת הפרויקטים שבנה הורדוס ושעליהם דיווח בן מתתיהו, מתחם אלוני ממרא ומתחם מערת הכפלה אינם מוזכרים. גם כשהוא מתאר את מערת המכפלה, הוא איננו מזכיר את הורדוס. הורדוס לא בנה את מערת המכפלה.⁴³ יחוס בנית מערת המכפלה להורדוס נבע מהדמיון העיצובי בלבד.
- בירושלים נמצאו שרידים של מקדש אפרודיטה באזור כנסיית הקבר באכסניה הרוסית, הכוללים אבנים עם סיתות מסגרת ופילסטרים כדוגמת אבני הכותל המערבי⁴⁴ (תשריט מס' 26).
- המקדש של אפרודיטה נבנה במאה השנייה לספירה. ייתכן שהכותל המערבי, אלוני ממרא ומערת המכפלה נבנו אף הם במאה השנייה.

⁴² וקסלר בדולח, 2015, עמ' 63.

⁴³ קדמוניות 15: 292-341.

⁴⁴ טוביה שגיב, הקיסר אדריאנוס בונה המתחמים בירושלים וחברון, 2009 תש"ע.

התפיסה התכנונית של בונה המתחם

בתכנון הפרויקטים שבנה הורדוס, כגון הרודיון, מצדה, הארמונות ביריחו ואתרים אחרים, אנו רואים כי הוא התייחס לתנאים הטופוגרפיים של האתר, והבנייה משתלבת ארכיטקטונית עם הסביבה הטופוגרפית. הארמון שנבנה בראש ההר של ההרודיון השתלב איתו, הארמונות במצדה משולבים במדרגות הסלע. הארמונות ביריחו משתלבים בין גדות הנחל החוצה, והארמון של הורדוס בקיסריה ממוקם בשונית סלע החודרת לתוך הים⁴⁵ (תשריט מס' 27).

לעומת זאת, מתחם חרם אל שריף תוכנן בצורה ברוטלית, ללא התייחסות לתנאים הטופוגרפיים. המתחם מכסה וחוצה את עמק בית זיתא בצפון ואת עמק עושי הגבינה בפינה הדרום מערבית. התפיסה התכנונית של בונה מתחם חרם אל ריף שונה לחלוטין מזו של הורדוס. מבחינה אדריכלית, נראה שהמתחם איננו מעשי ידיו של הורדוס.

ממצאים נומיסמטים לקביעת תאריך מועד בנית הכותל המערבי

בחפירות שנערכו בעשור האחרון על ידי פרופ' רוני רייך, אלי שוקרון ואחרים, נחשפה תמונה מורכבת יותר המעלה שאלות סטרטיגרפיות.⁴⁶ החופרים גילו מטבעות מימי תקופת הנציבים מהשנים 16 לספירה מתחת לאבני הכותל, ומתחת לריצוף של הדרך העולה מעיר דוד נמצאו מטבעות משנת 29 לספירה. נתונים אלו קובעים חד-משמעית שכותלי המתחם לא נבנו בימיו של הורדוס אלא לאחר מותו. יש להדגיש שאין בנתונים אלו כדי לקבוע את מועד בניית כותלי המתחם (Terminus post quem). הכותל מבחינה ארכיאולוגית יכול להבנות גם מאה שנה לאחר שנת טביעת המטבעות. המטבעות שנמצאו רק מעידים שהכותל והריצוף נבנו לאחר ימי הורדוס.

החוקרים העלו אפשרות שהכותל המערבי נבנה מספר שנים לפני החורבן. הם הסתמכו על דברי הברית החדשה, שלפיהם בניית הר הבית נמשכה שנים רבות לאחר מות הורדוס.⁴⁷ גם בן מתתיהו מציין שבניית בית המקדש (הר הבית) הסתיימה בימי אגריפס השני, נינו של הורדוס.⁴⁸

⁴⁵ נצר, 1999, עמ' 54-55, 83-84, 91.

⁴⁶ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 46-51.

⁴⁷ הברית החדשה, יוחנן ב' 20.

⁴⁸ קדמוניות 20 ט' 223-219.

קשה לייחס את בניית הכותל לאגריפס השני. על פי בן מתתיהו, הכותל היה שלם לפני חורבנו, ו-18 אלף פועלים נותרו ללא תעסוקה.⁴⁹ אולם חלקו הצפוני של הכותל המערבי מעולם לא הושלם. נותרו בו אבנים לא מסותתות במצב גולמי. אף נמצאה אבן שהתחילו לסתת אותה כראוי אולם לא השלימו את המלאכה על אף שהיו פועלים רבים פנויים (תשריט מס' 28). ניתן לשער כי הכותל שענינו רואות איננו הכותל שבנה אגריפס השני.⁵⁰

הגשר שחיבר את הר הבית והעיר העליונה

באמור מסקנת החוקרים היא שקשת וילסון וקשת רובינזון הן חלק אינטגרלי של הכותל המערבי, בתקופת בית שני לא היה כל גשר לעיר העליונה ומהקשתות ירדו במדרגות לרחוב שבעמק.⁵¹ (ראו תשריט 14)

אולם מהתיאורים של בן מתתיהו עולה כי בתקופת בית שני היה שער אחד שממנו ירדו במדרגות לעמק ללא כל קשת. והיה שער שני להר הבית שהוביל לגשר שממנו הגיעו לעיר העליונה. בימי פומפיוס, אגריפס השני וטיטוס היה גשר אחד בין הר הבית לבין העיר.⁵² המראה הנגלה לעינינו אינו תואם לתיאור בן מתתיהו.

בדיקות פחמן 14

בדיקות פחמן 14 מעודכנות באומנה של קשת וילסון מעלות את האפשרות שמכלול הכתלים במערב, בדרום, בפנינת הכותל המזרחי והגשרים בכותל המערבי נבנו בסוף המאה הראשונה לספירה, אחרי החורבן של שנת 70.⁵³

- ממכלול הנימוקים ניתן לקבוע אפוא כי הכותל המערבי, הגשרים רובינזון ווילסון, הכותל הדרומי והכותל המזרחי עד ל"תפר", אינם מעשי ידי הורדוס או יורשיו.

⁴⁹ קדמוניות 20 ט 219.

⁵⁰ הכותל המערבי לא הושלם לפני חורבנו, גם האודאון מתחת לקשת וילסון לא הושלם. האודאון הוא מתקופת איליה קפיטולינה. ייתכן ששני הפרויקטים נבנו באותה תקופה ולא הושלמו מסיבה זאת?

⁵¹ וקסלר בדולח, 2015, עמ' 46.

עוזיאל, ליברמן, סולומון, עמ' 240-241.

⁵² תיאור השערים, קדמוניות טו יא ה 410. בימי פומפיוס עקרו את השער, מלחמות א ז ב 143.

אגריפס נואם בקרבת הגשר, מלחמות ב טז ג 314. טיטוס בונה סוללה בקרבת הגשר, מלחמות ח א 377.

טיטוס ניצב בצד אחד של הגשר והעם ניצב בצידו השני, מלחמות ו ב 325.

⁵³ ליברמן, 2021, עמ' 121 הערה 5: "לכאורה הכיול החדש של הדגימות מאפשר להציע שהרחבת הקשת דרומה התרחשה לאחר החורבן..."

החומה הצפונית של הר הבית שנפרצה

בן מתתיהו מתאר את חומות הר הבית:

לאחר שנפרצה גם החומה הצפונית נוסף לגבעה השטח שאותו הקיפה יותר מאוחר חומת הר הבית כולו. הם הקיפו את מרגלות הגבעה משלושה צדדים בקירות תמך.⁵⁴

אם נניח שהחומה הצפונית היא חומת העיר, הרי החומה היחידה מחומות ירושלים שחדרה להר הבית היא החומה הראשונה. בתוואי קיר המסד שעליו גשר וילסון. קיר המסד הגיע עד הסלע בכיפת הסלע. ניתן לשער שחומה זו היא הגבול הצפוני של הר הבית בשלב ד⁵⁵ (תשריט מס' 29). חומה זו נפרצה כדי לחרוב את שטח הר הבית בשלב ה.

ו. קביעת גבולות הר הבית בימי הורדוס

מבלי לחדור למתחם אל שריף, יש בידינו כלים לתחום את גבולות הר הבית היהודי.

במזרח נשאר תוואי החומה במקומו.

בדרום נמצא תוואי חומת הר הבית המזרחית 32 מטר צפונה, בתוואי ה"תפר".

אם נמתח קו מקביל לכותל המערבי מאזור המדרגה, נוכל לשרטט תוואי חדש לכותל המערבי הקדום הנמצא על מדרון המזרחי של עמק עושי הגבינה, כך שתעלת הניקוז המזרחית המקורית נמצאת מחוץ למתחם. כך הר הבית נמצא בתחום גבעת המוריה.

קו הכותל המערבי המוצע מרוחק מהכותל המערבי הקיים כ-50 מטר מזרחה, כ-240 מטר מכותל המזרח.

בצפון תחמה חומת העיר את הר הבית.

ניתן לשער כי המצודה שהייתה בכיפת הסלע היא הבירה החשמונאית שלימים הפכה למצודת אנטוניה.

⁵⁴ מלחמות ה'א 184-187.

⁵⁵ ראו פרק ב

אינני יודע מהו תוואי החומה הצפונית מכיפת הסלע מזרחה, אולם ניתן לשער שקו החומה המקורי הגיע למסד בכותל המזרחי שזיהה יורם צפריר. המסד הקדום הוא הסטיו המזרחי הקדום שבן מתתיהו ייחס אותו לשלמה המלך.⁵⁶

הם פרצו את החומה הצפונית ושינו את ציר החומה החדשה באזור הר הבית, כך שיפנה לרוחות השמיים, והרחיבו את הר הבית. מסגרת שטחו של הר הבית היהודי לאחר פריצת החומה הצפונית הוא כ-240 מטר על כ-240 מטר, והוא תואם את דברי המקורות, 500 אמה על 500 אמה. מכאן ניתן לשער כי הר הבית היה בדרום והמקדש והעזרות נמצאים באזור אל-כאס בין כיפת הסלע ומסגד אלאקצה. על פי השערה זו רחבת כותל הדמעות במערב נמצאת מול קודש הקודשים (תשריט מס' 30).^{57 58}

ז. הכתלים שנבנו על ידי הורדוס

על פי תיאורי בן מתתיהו, נפרצה החומה הצפונית והורחב שטח הר הבית. הרחבת השטח צפונה חייבה את הגדלת הכותל המזרחי והמערבי. צפונה כדי להשלים את הריבוע. פעולה זו לא נעשתה על ידי הורדוס אלא על ידי העם.

כותל המזרח הינו קדום על פי יוסף בן מתתיהו, גם על פי דעת החוקרים, יש לתארך כותל זה לתקופת החשמונאים.

כאמור לעיל ניתן לשער כי הכותל המערבי, הדרומי והמזרחי עד ה"תפר" נבנו לאחר החורבן הבית השני.

כלומר הכותל המזרחי קדם להורדוס ואילו הכתלים בדרום ובמערב נבנו לאחר החורבן. מכאן שכיום לא ניתן לראות כל שריד חומה כמעשי ידיו של הורדוס.

⁵⁶ מלחמות ה'א' 185.

⁵⁷ לגבי צורתו הלא רגולרית של הר הבית ראה יגאל ידין מגילת המקדש.

⁵⁸ קיר המסד הוא החומה הצפונית. מפלס ראש קיר המסד אחיד, ונראה שהוא לא נהרס ומפלסו, 730 + מעל פני הים, הוא

המפלס המקורי. במאמר שפורסם בשנת 2008 הוצגו חלופות למיקום המקדש באזור אל-כאס, במפלס נמוך מהסלע

בכיפת הסלע. בחלופה שנייה מפלס הר הבית במערב נקבע ל-730.1 + מעל פני הים. מפלס זה נקבע על פי אמת המים ולפי

גובה הסלעים במתחם כהשערה בלבד (תשריט מס' 31). ייתכן שמפלס קיר המסד הוא ממצא ארכיאולוגי המאשש את

ההשערה בדבר מפלס הר הבית ומקום המקדש באזור אל-כאס.

שגיב, תשס"ח, עמ' 500.

אם נניח שהסלע בכיפת הסלע הוא מקום מצודת אנטוניה שנבנתה על ידי הורדוס, הרי המקום היחידי שבו ניתן לראות שרידי בנייה של הורדוס הוא המדרגה הראשונה במהלך המדרגות בפינה הצפון מערבית של המצטבה המהווה חלק ממצודת אנטוניה (תשריט מס' 32).

ח. סיכום השערות ומסקנות

הורדוס לא הכפיל את שטח הר הבית. הוא רק תחם בחומה את עזרת הנשים וצרף אותה לעזרת הכהנים וכך הכפיל את השטח התחום בחומה סביב המקדש.

על פי המקורות הכותל היה שלם ומושלם לפני חורבנו. אולם הכותל המערבי הנראה לעינינו לא הושלם לפני חורבנו וכנראה נבנה בתקופה מאוחרת יותר.

מתחם חרם אל שריף תוחם את החפיר בעוד שעל פי המקורות החפיר היה מחוץ להר הבית. מכאן שהמתחם לא נבנה על ידי הורדוס ויורשיו. המתחם נבנה לאחר חורבן בית שני.

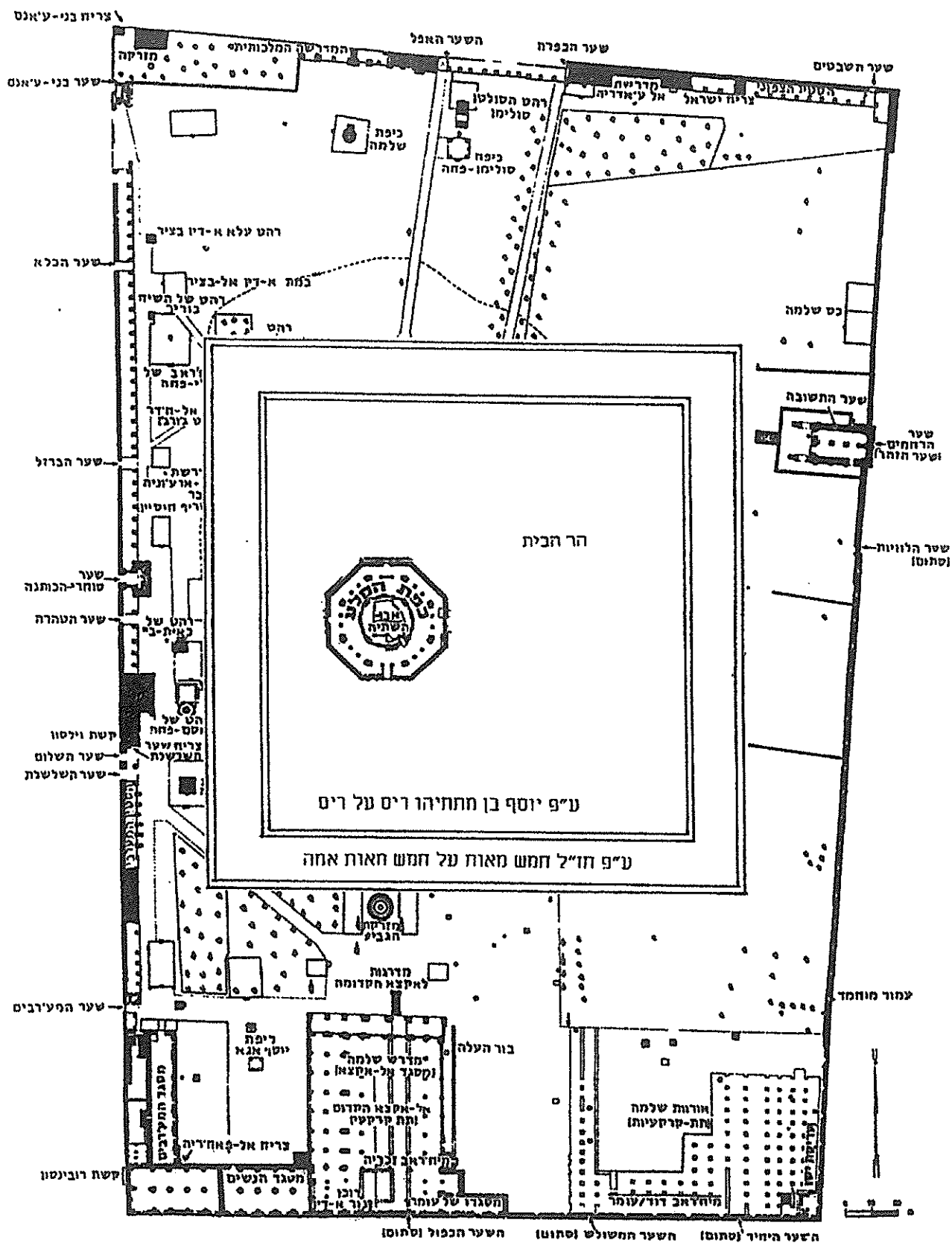
הכותל המערבי, כולל הגשרים הצמודים אליו, הכותל הדרומי והכותל המזרחי עד ל"תפר" הם יחידה אחת שנבנתה בתכנון כולל ובביצוע מתמשך לאחר החורבן.

בדיקות פחמן 14 מעודכנות באזור קשת וילסון מוכיחות שהגשר נבנה לאחר החורבן. מכאן שכל המכלול של הכתלים והגשרים נבנה לאחר החורבן, כלומר לאחר שנת 70 לספירה.

על פי החפיר ותוואי קיר המסד שבקשת וילסון ניתן לשער כי כיפת הסלע היא מקום מצודת אנטוניה. על סמך נתונים אלו ניתן לתחום את גבולות הר הבית היהודי.

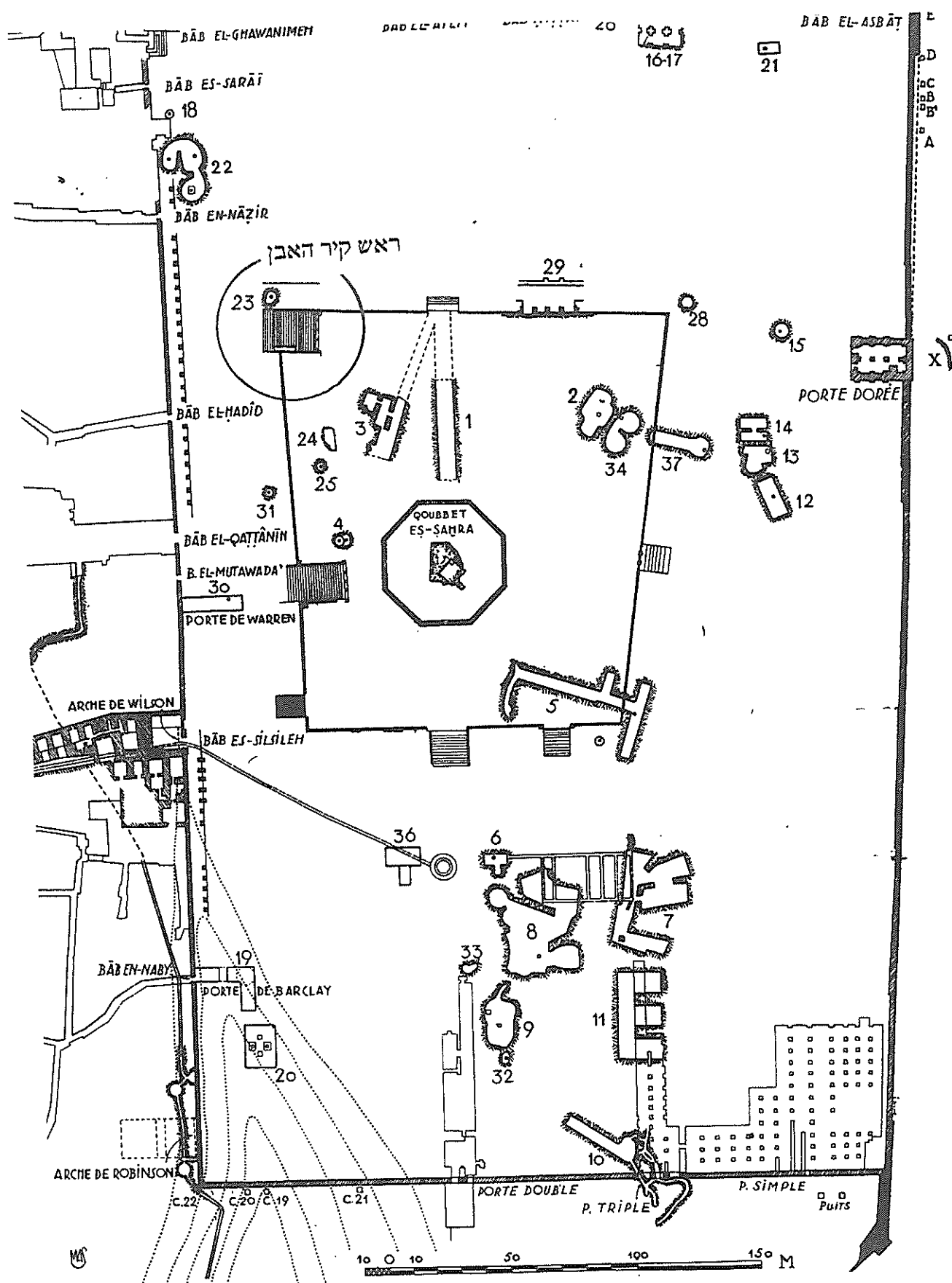
מתחם הר הבית היה קטן בממדיו, כפי שנאמר במקורות. ניתן לשער ששרידיו נמצאים בדרום מתחם אל שריף.

שרידי המקדש וקודש הקודשים נמצאים באזור אל-כאס, הגביע. מול רחבת כותל הדמעות.

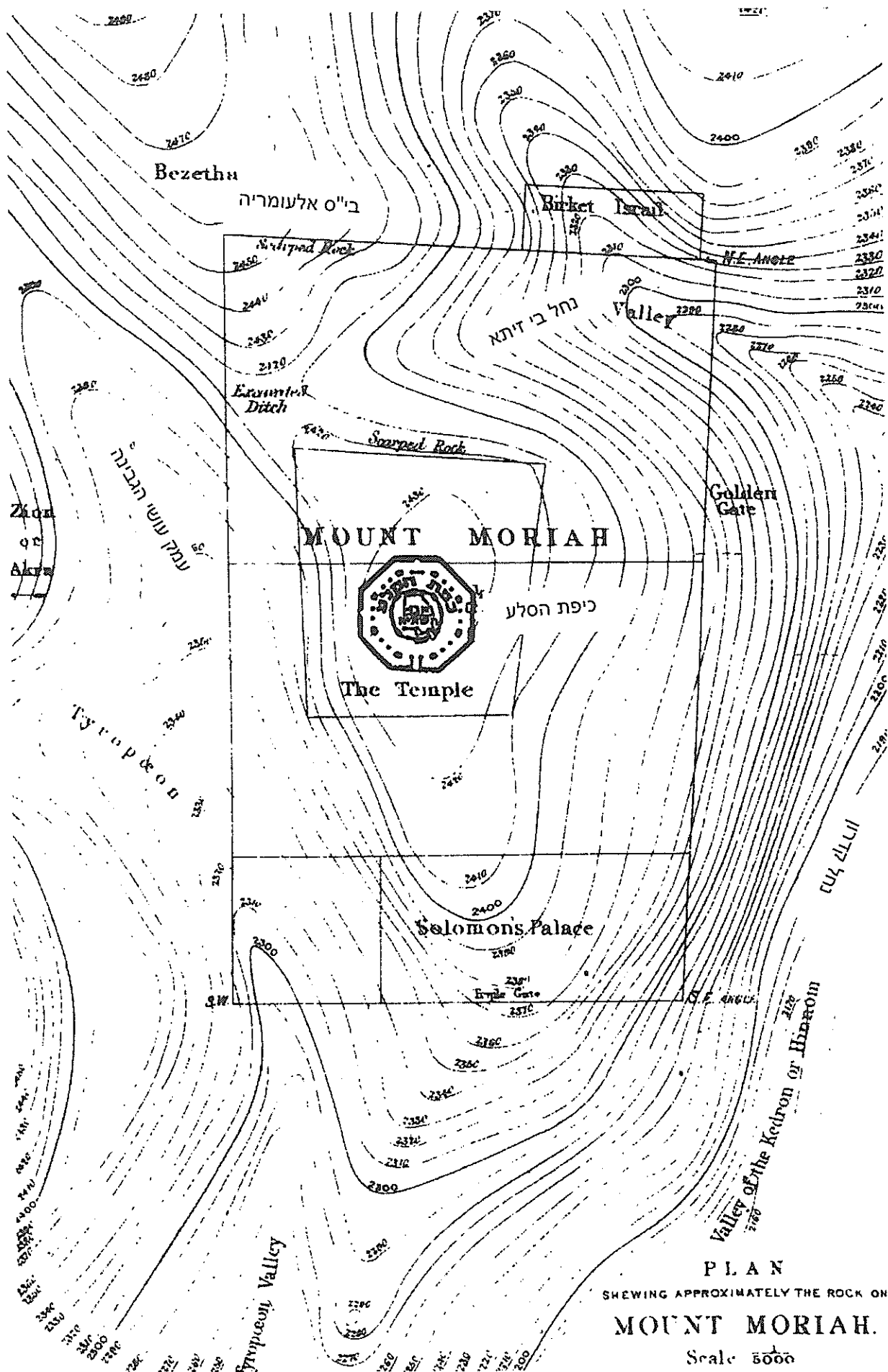
תשריט מס' 1

מתחם חרם אל שריף הוא מבנה מלבני טרפזואידי. אורך צלעותיו הממוצע כ-480 מטר על כ-300 מטר, שטחו 145 דונם. שטחו גדול פי שלושה משטח הר הבית המצוין במקורות.

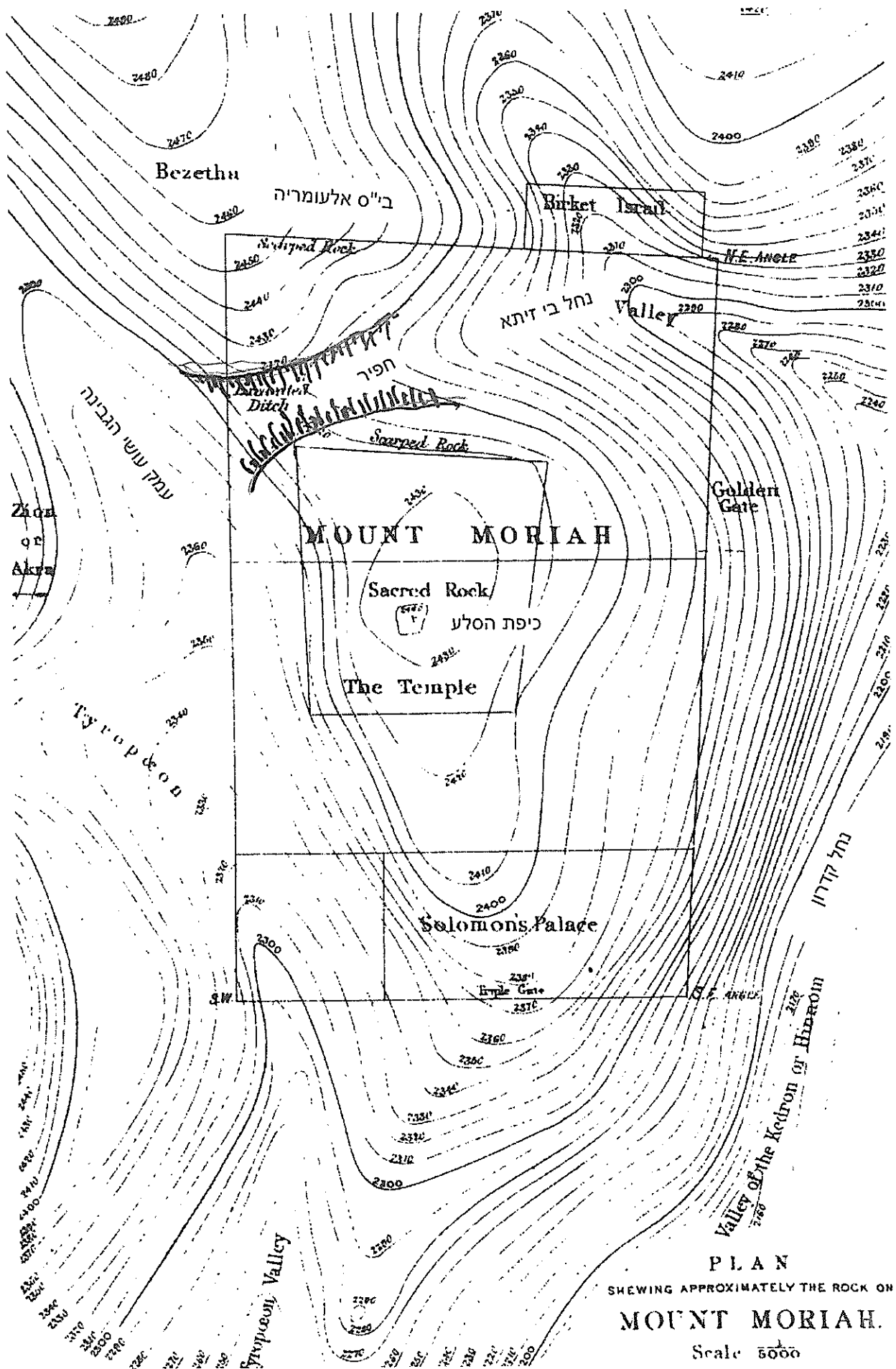
תשריט מס' 2

ראש קיר האבן המשמש כמדרגה ראשונה במהלך המדרגות בפינה הצפון מערבית של הרחבה המוגבהת - המצטבה.

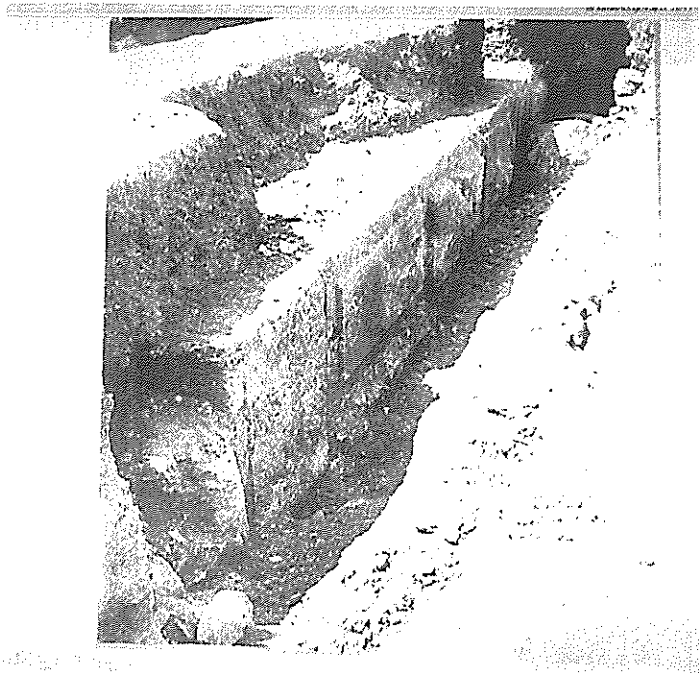
תשריט מס' 3

הטופוגרפיה של מתחם חרם אל שריף. בפסגה נמצא הסלע, הצחרא, ועליו ממוקמת כיפת הסלע.

תשריט מס' 4

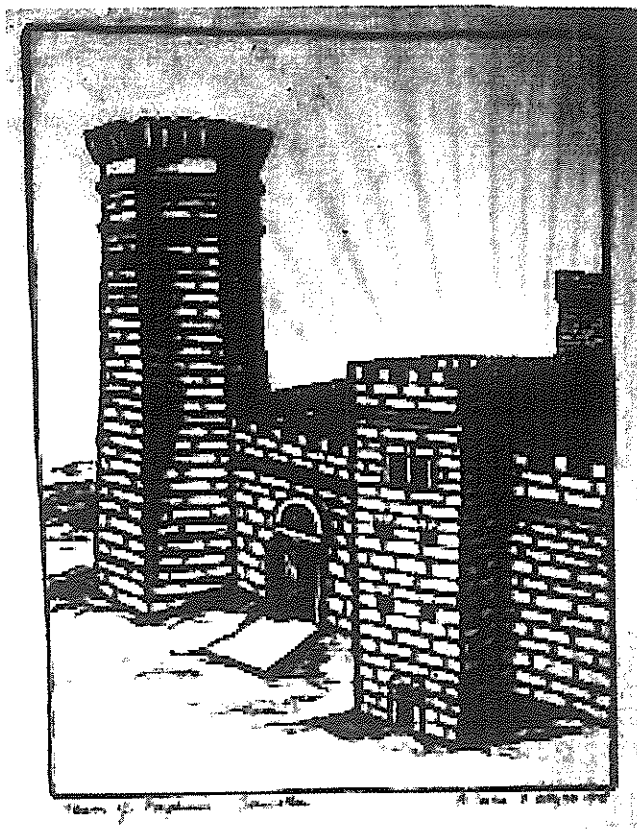
החפיר משתרע מעמק בית זיתא לעמק עושי הגבינה, הטרופאון. בין בית ספר אל עומר'ה לבין כיפת הסלע. החפיר מכוסה היום באדמת גן.

תשריט מס' 5

תוואי החומה השלישית. שרידים של החומה השלישית שנתגלו בצפון העיר מצפון לשער שכם.

מגדל פספינוס

תשריט מס' 6

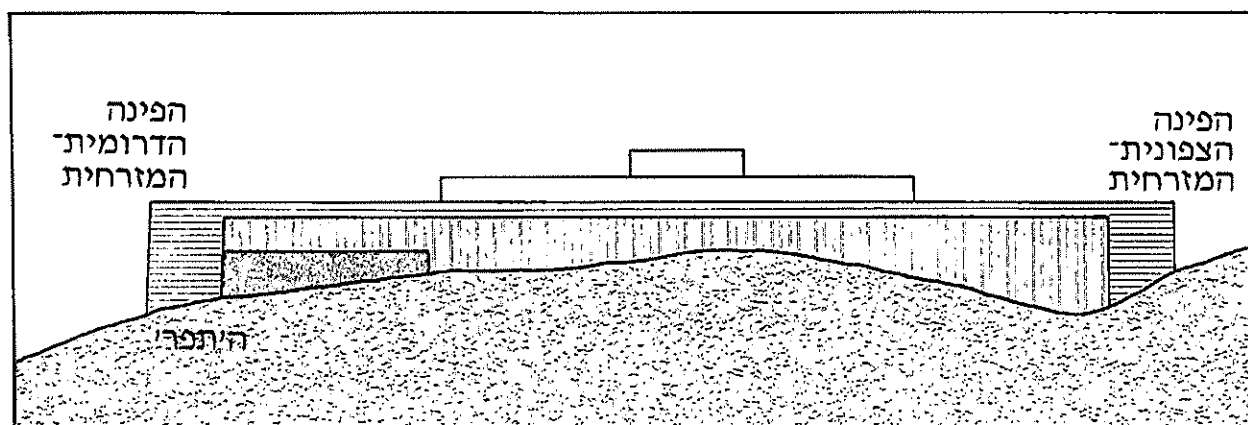
מיקום מגדל פספינוס בחומה השלישית בראש פסגת גבעה.

תוכנית שלוש החומות של ירושלים בימי בית שני. רק בקטע הצפוני של חומה הראשונה ניתן לחדור להר הבית.

תשריט מס' 8

"התפר" בחומה המזרחית במרחק 32 מטר מהפינה הדרומית. התוספת הדרומית נסמכת על הכותל המזרחי.

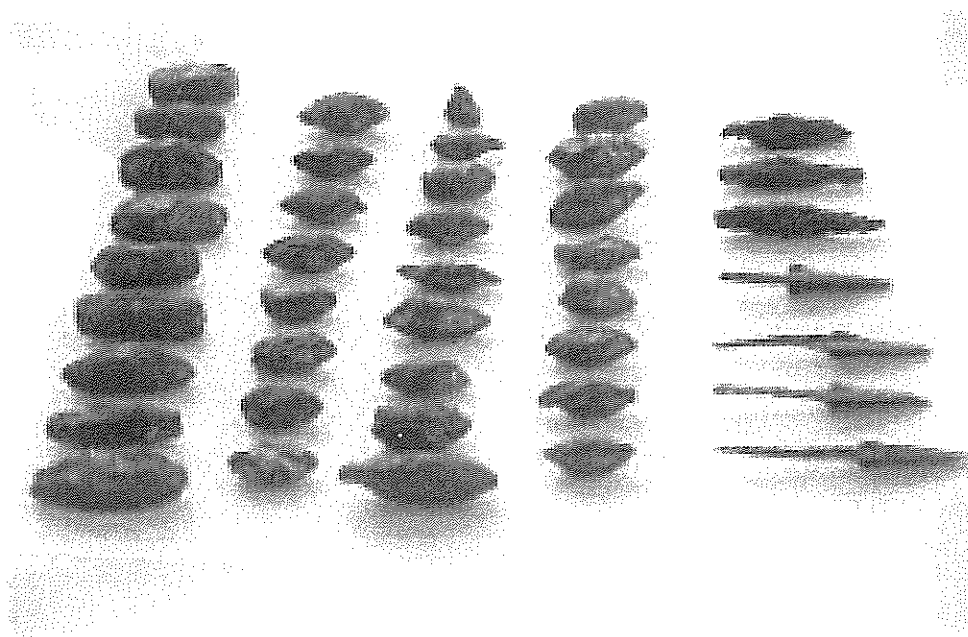

מפות: א.ג.פ.

מקדש הורדוס והחצר הפנימית
בנייה חשמונאית
מסד החקרה הסלבקית
בנייה הורדוסית

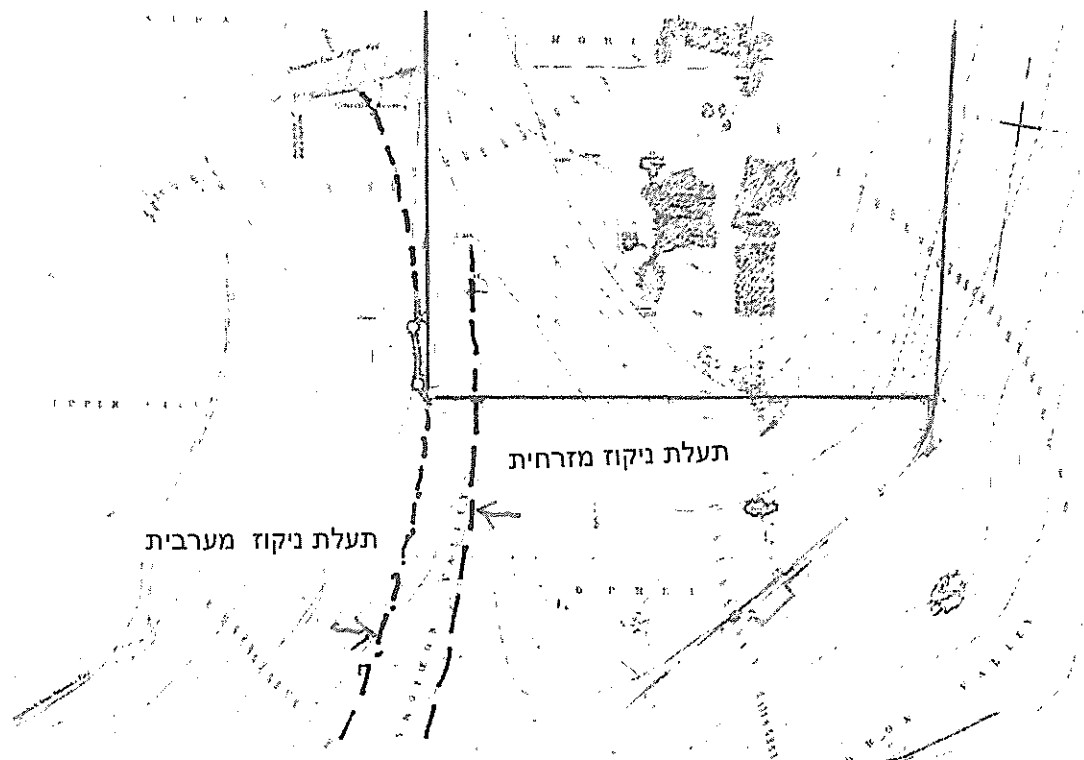
תשריט מס' 9

הצעת יורם צפריר למיקום החקרה ההלניסטית בדרום מזרח מתחם חרם אל שריף.

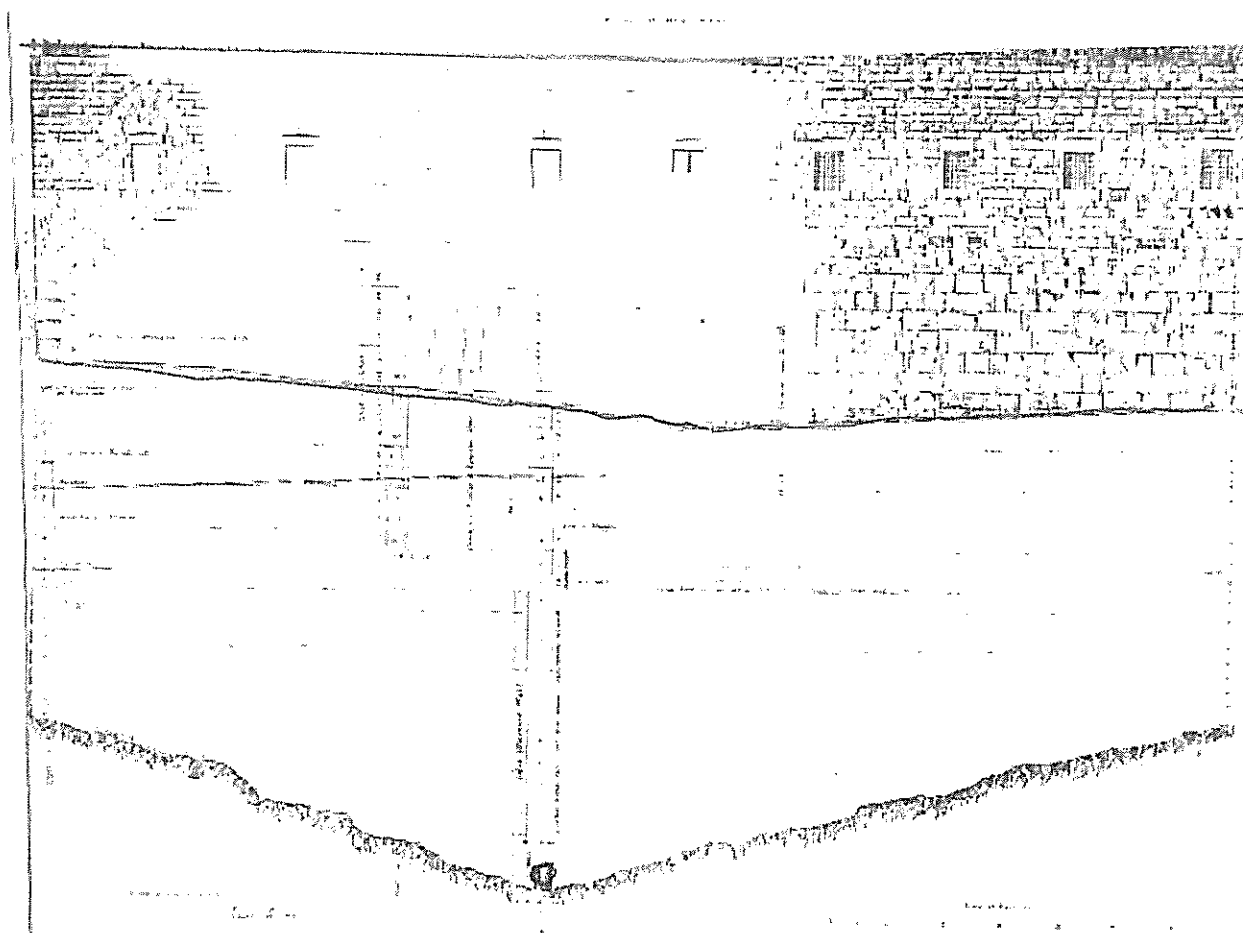
תשריט מס' 10

שרידי החקרא שנתגלו בחניון גבעתי בעיר דוד: שרידי חומה חלקלקה וראשי חיצים.

תשריט מס' 12

תעלת הניקוז בעמק עושי הגבינה. תוואי התעלה שונה כדי לאפשר את הרחבת המתחם.

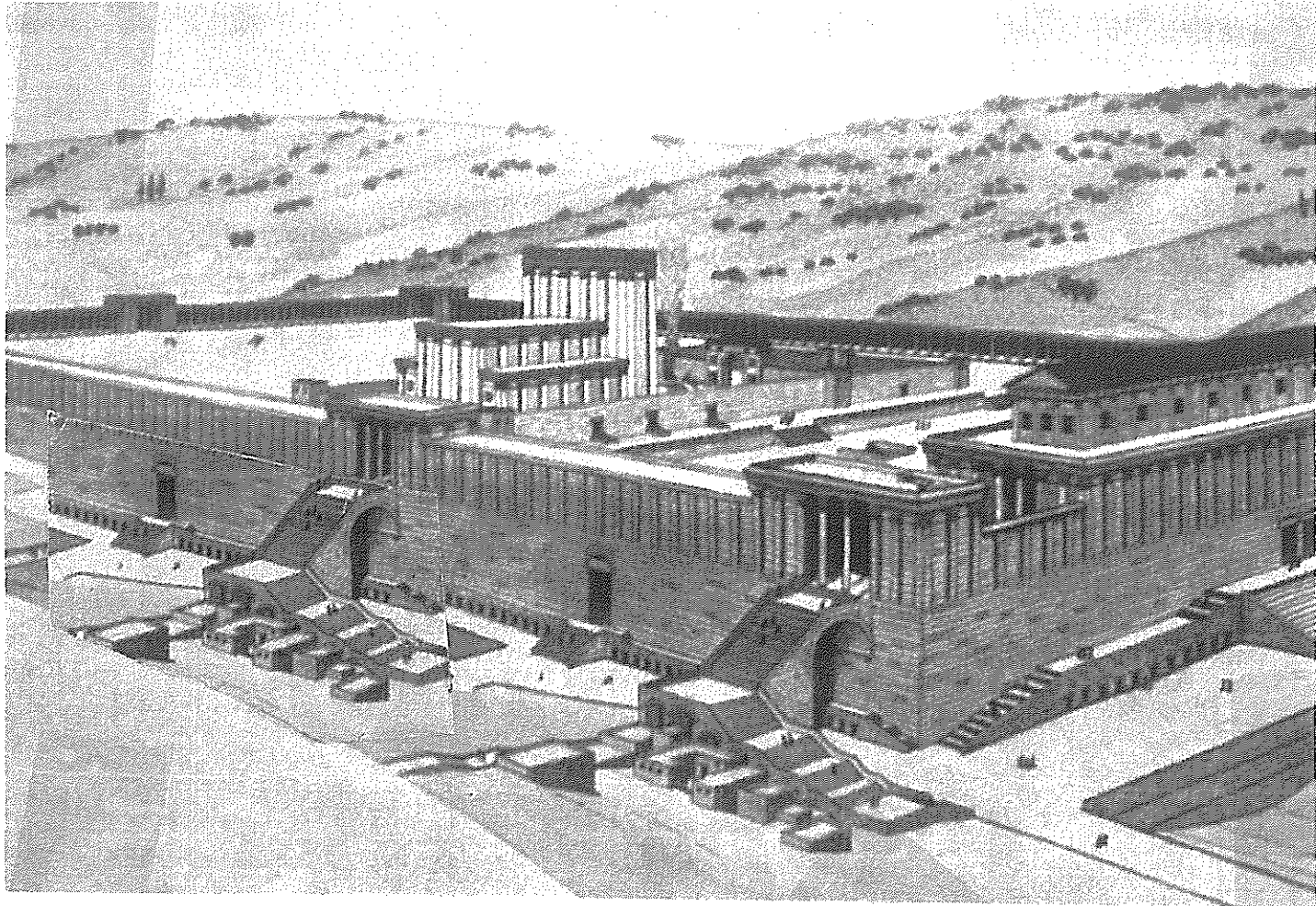
תשריט מס' 11

חזית הכותל הדרומי באזור עמק עושי הגבינה. הכותל חוצה את העמק ומטפס אל הגדה המערבית.

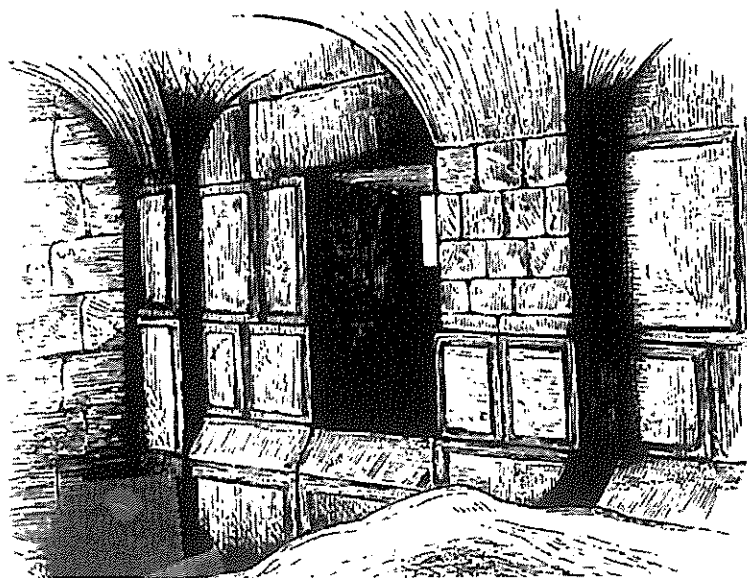

תשריט מס' 13

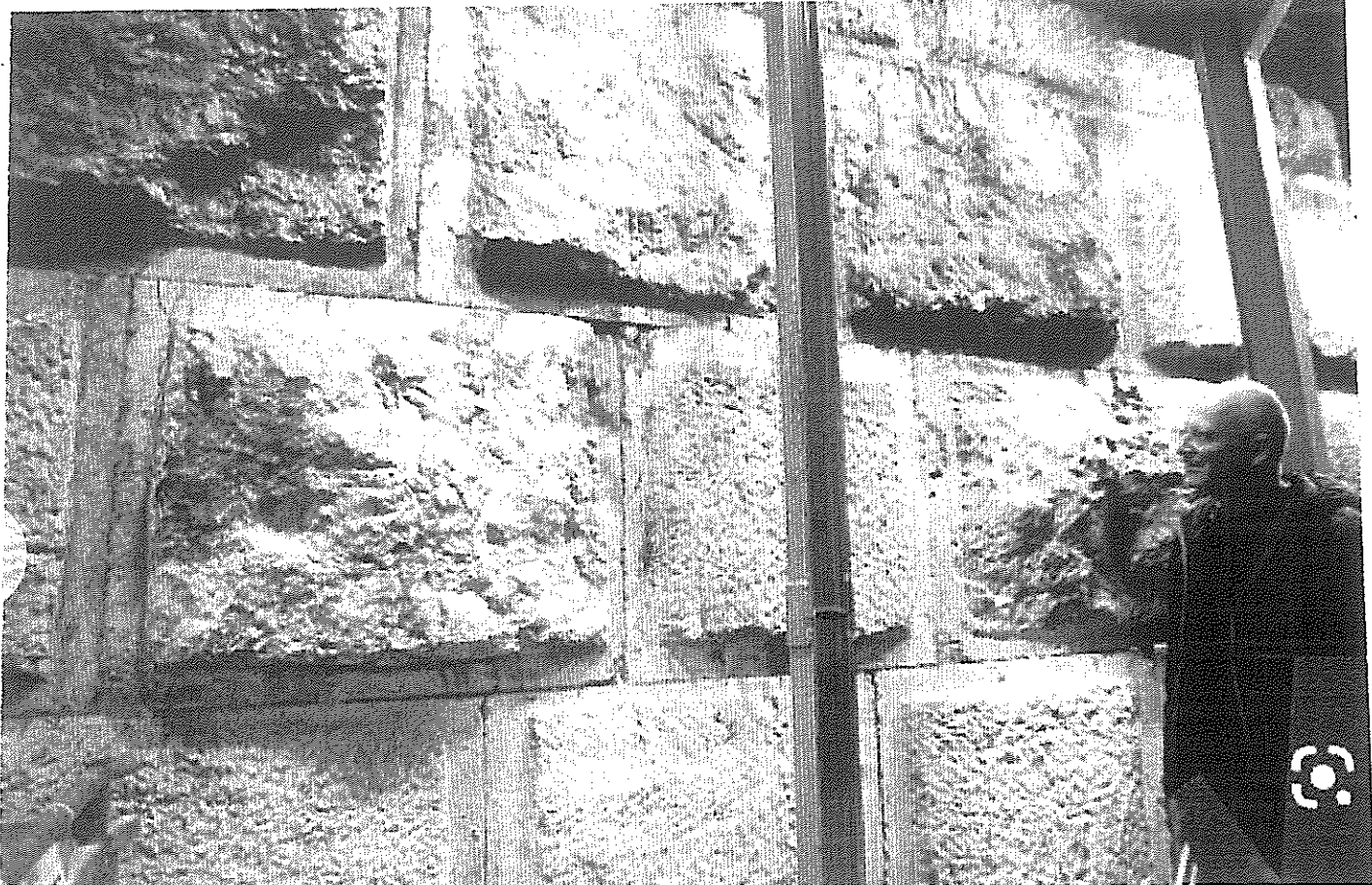
הרחוב למרגלות הכותל המערבי בתוואי עמק עושי הגבינה. הרחוב נסלל במפלס גבוה מאפיק העמק.

תשריט מס' 14
קשת רובינזון וקשת וילסון. גרמי מדרגות לצידן.

תשריט מס' 15
פילסטרים ואומנות בכותל המערבי.

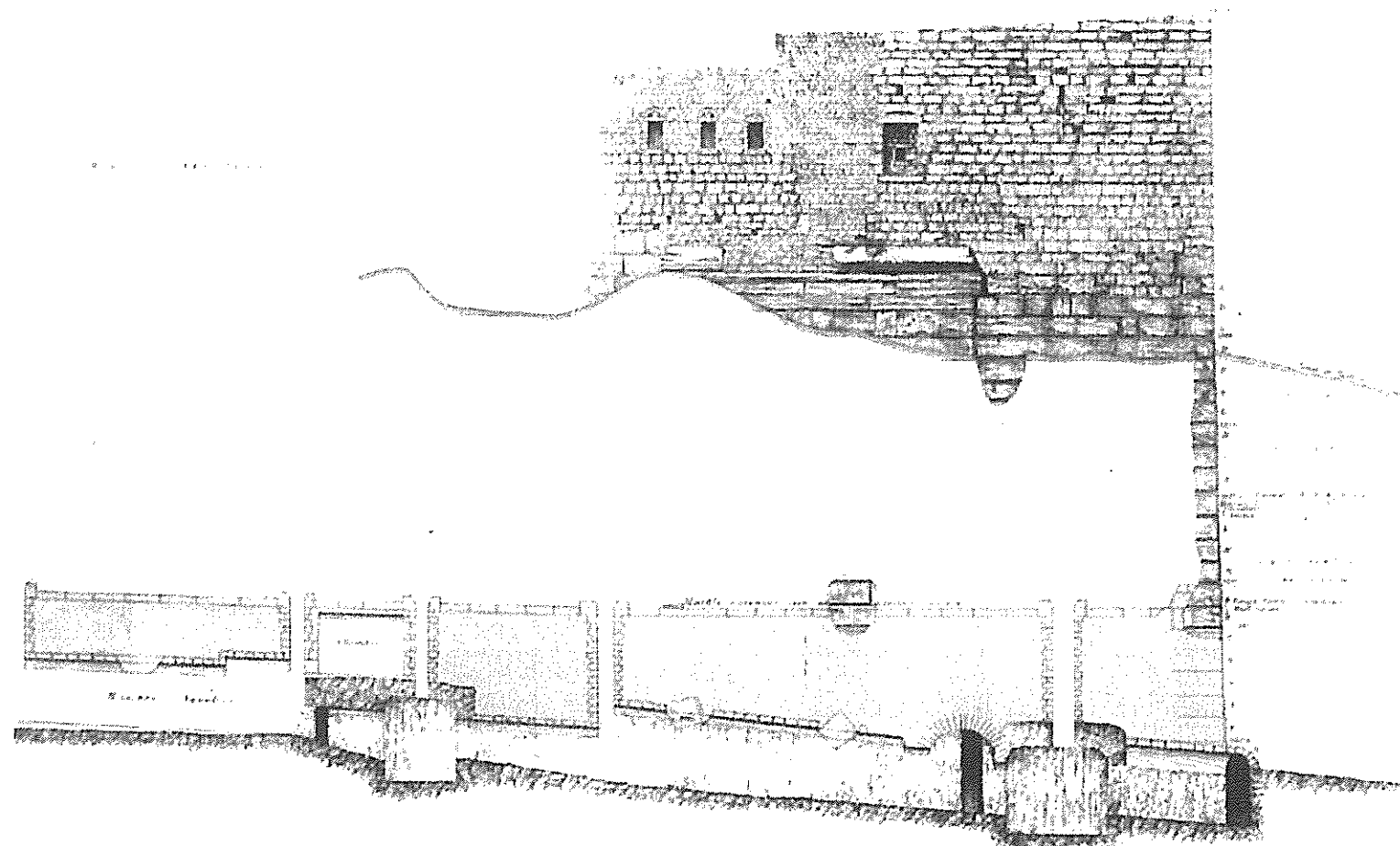
תשריט מס' 16

אבנים גסות בכותל המערבי שלא עובדו מתחת למפלס הרחוב של מרגלות הכותל.

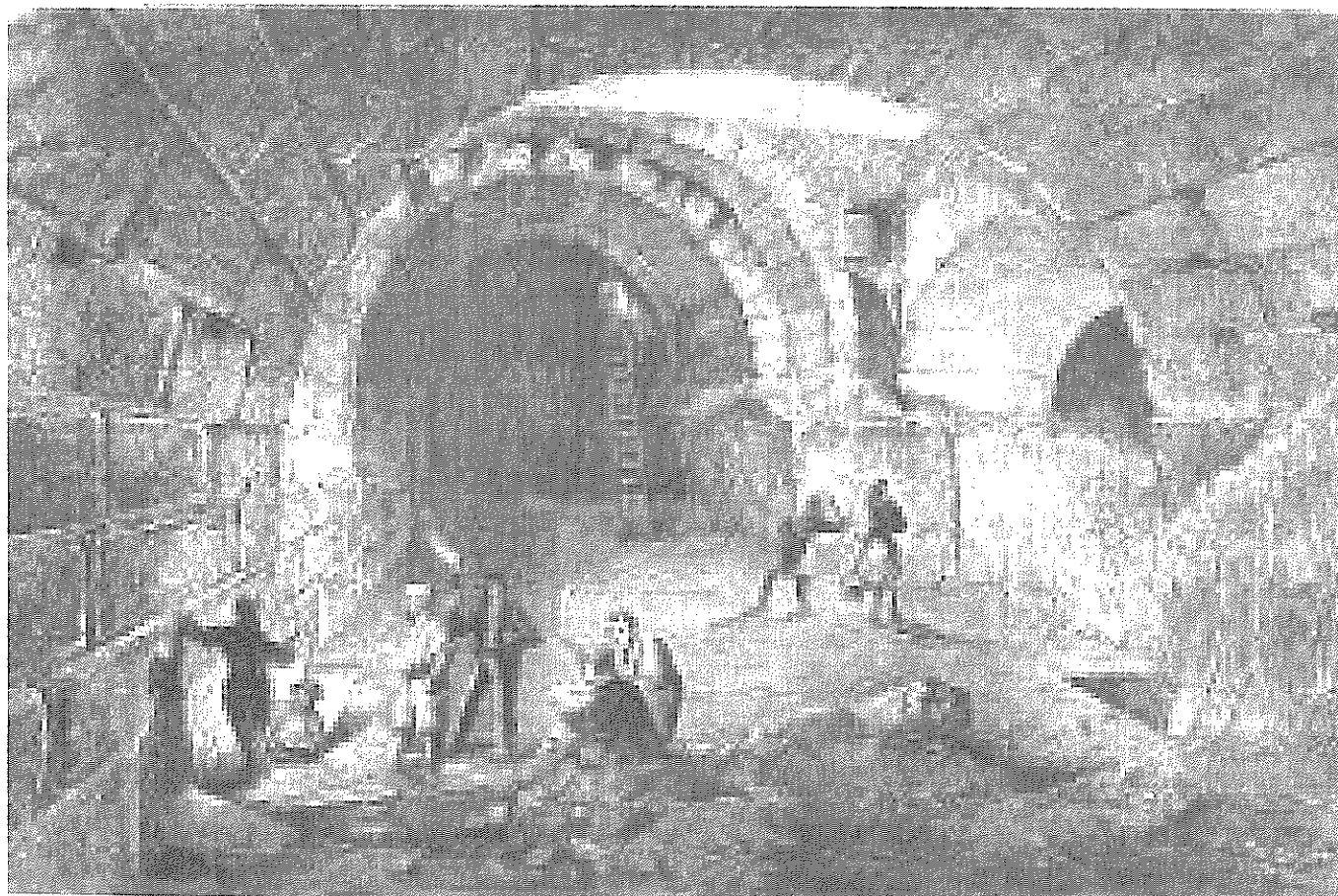
תשריט מס' 17

מפלס החנויות באומנה המערבית של קשת רובינזון מותאם למפלס הרחוב.

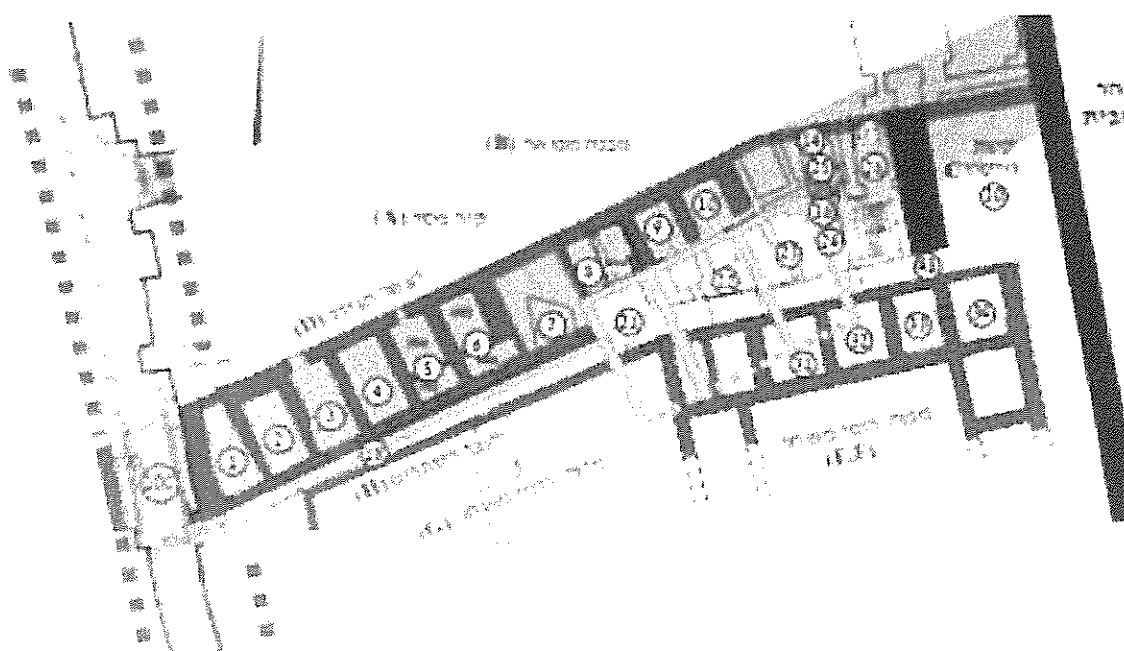
תשריט מס' 18

תעלת הניקוז מנקזת מים משער שכם בצפון עד לבריכת השילוח בעיר דוד בדרום.

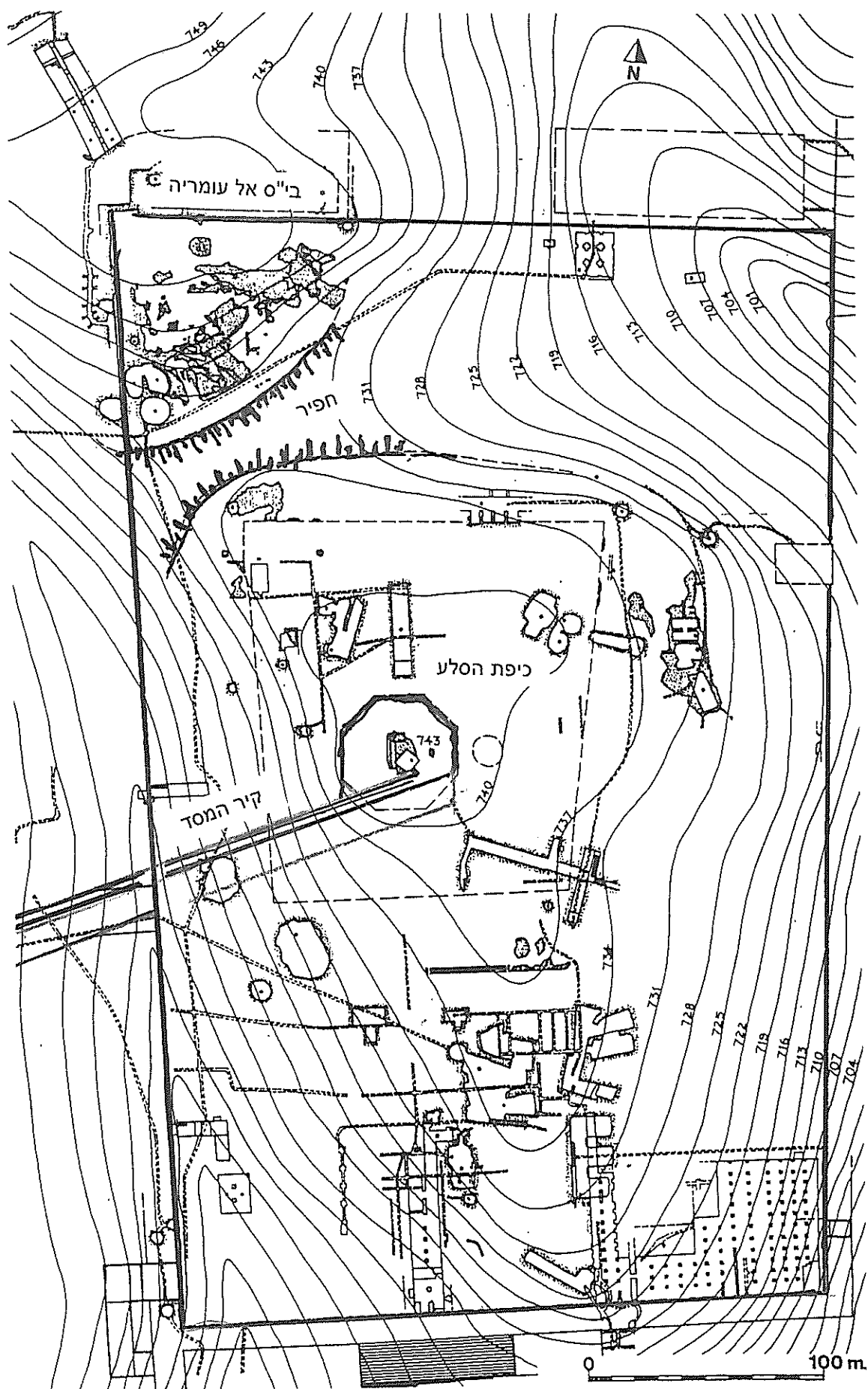
תשריט מס' 19

קשת וילסון היא קשת מונוליטית הניצבת בניצב לכותל המערבי.

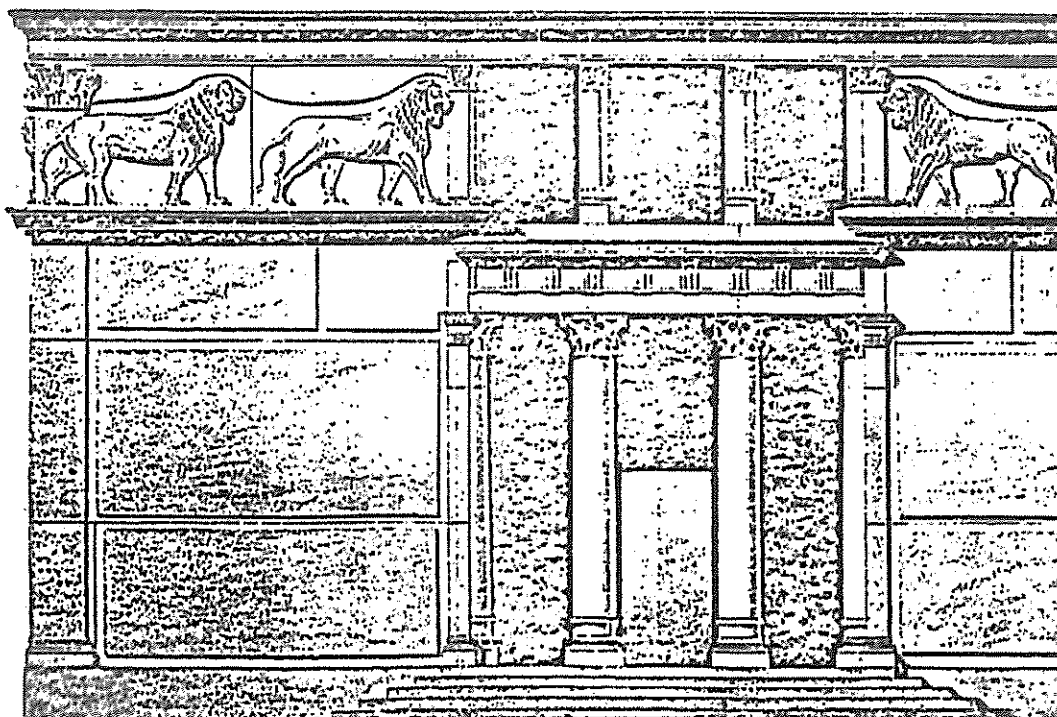
תשריט מס' 20

קשת וילסון שונה משאר צמדי הקשתות של גשר וילסון. קשת וילסון ניצבת בניצב לכותל בציר מזרח מערב בקירוב. שאר צמדי הקשתות ניצבים באלכסון לרוחות השמיים.

תשריט מס' 21

ניתן לשער כי קיר המסד נמשך אל תוך המתחם מטפס על הגבעה ומגיע לפסגה שבה ממוקמת היום כיפת הסלע.

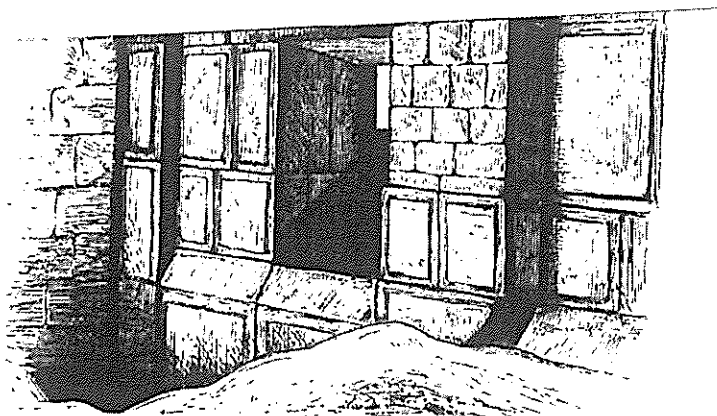
תשריט מס' 24

אחוזת עיראק אל אמיר מזוהה כשייכת למשפחת בני טוביה מהתקופה ההלניסטית. באבנים יש סיתות מסגרת שקדם להורדוס.

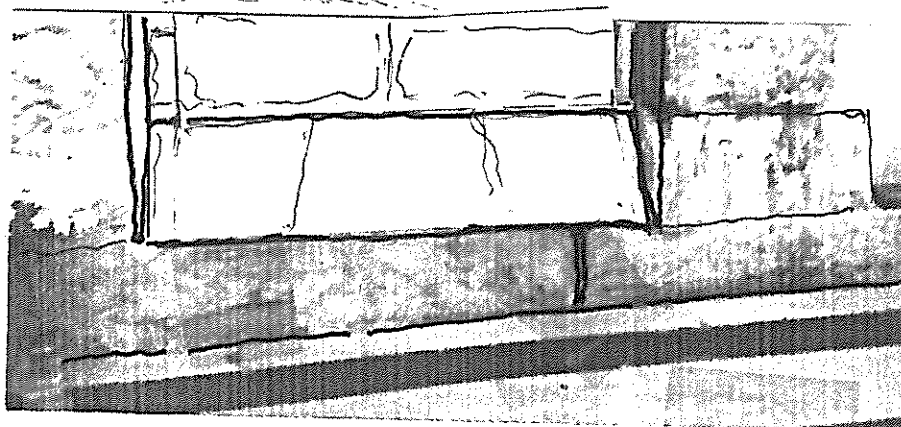

תשריט מס' 25

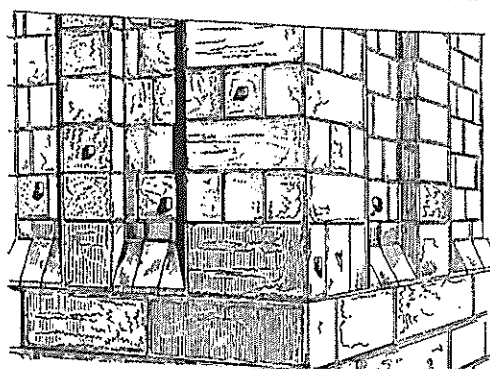
מגדל דוד מזוהה כמגדל שבנה הורדוס. האבנים עשויים סיתות מסגרת סביב, אולם הסיתות גס ואינו דומה לסיתות העדין של אבני הכותל.

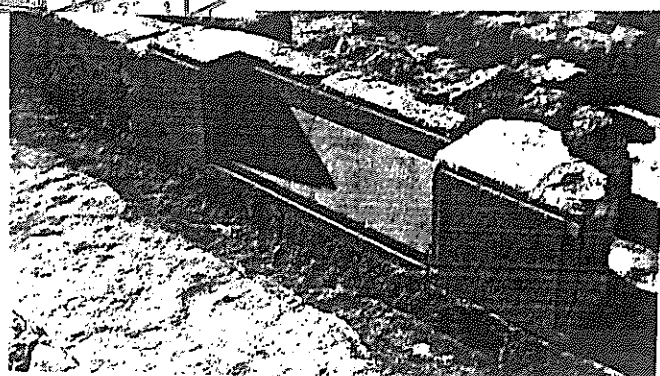
מתחם המוריה

מתחם האכסניה

מתחם המערה

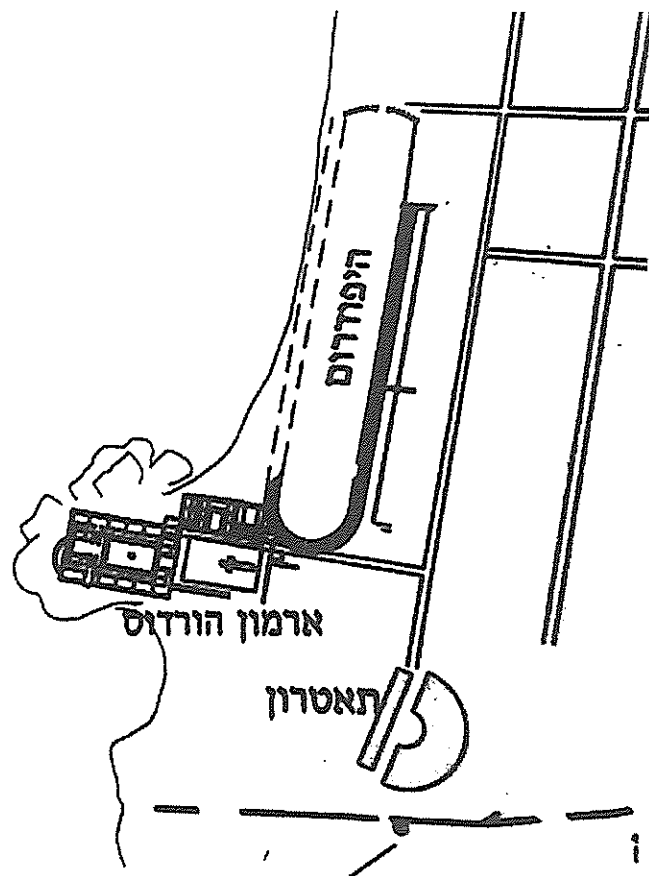
מתחם ממרא

תשריט מס' 26

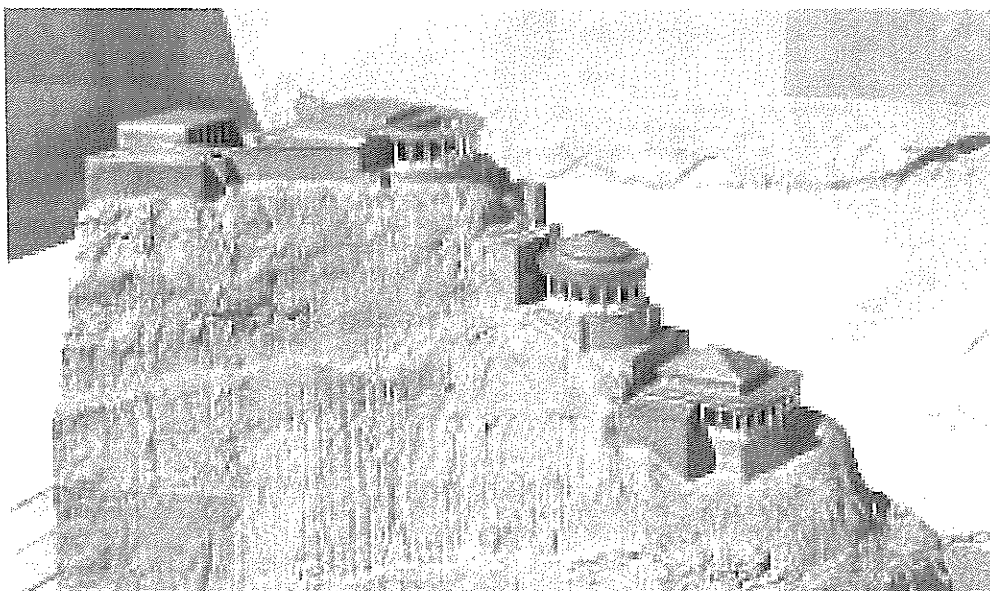
שרידי מקדש אפרודיטה מהמאה השנייה באכסניה הרוסית במתחם כנסיית הקבר בירושלים.
ניתן להבחין בסיתות מסגרת ובפילסטרים כדוגמת מערת המכפלה, אלוני ממרא
ומתחם חרם אל שריף. המידות אינן זהות אבל הפרופורציות זהות.

הרודיון

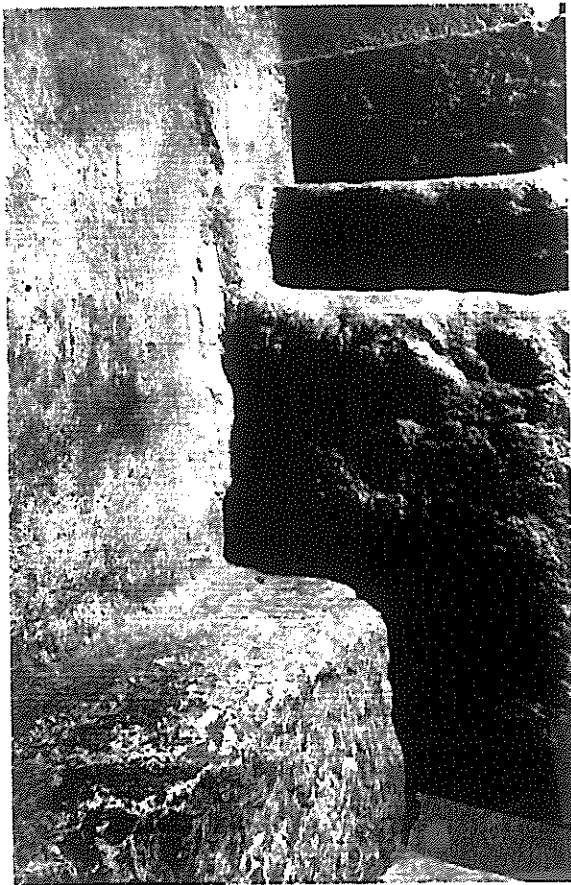
קיסריה

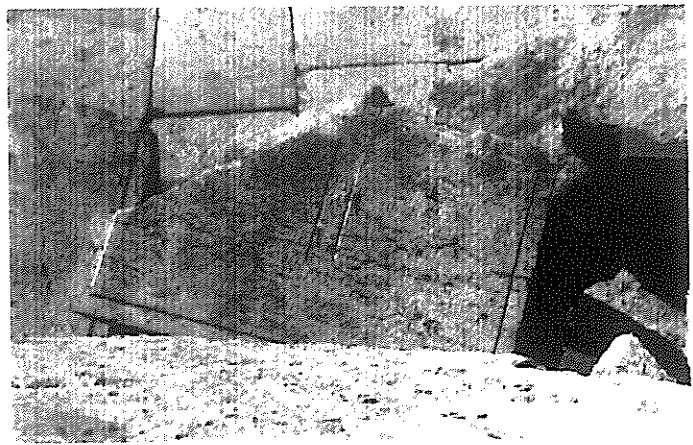
מצדה

תשריט מס' 27

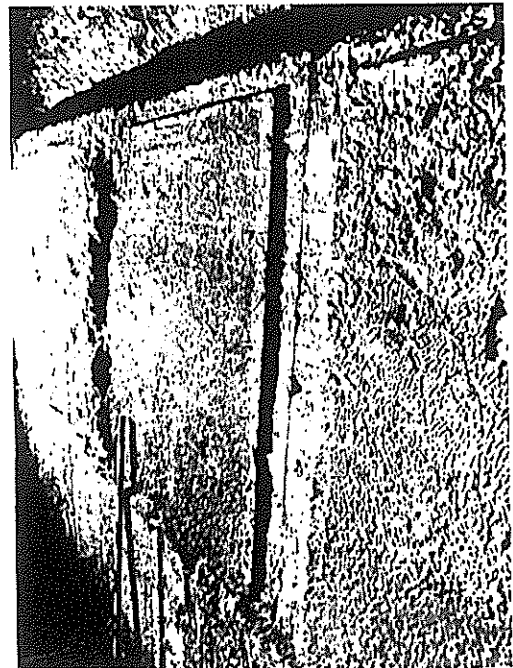
הורדוס תכנן פרויקטים המותאמים למצב הטופוגרפי, הוא שילב נתונים טבעיים באדריכלות. מתכנן מתחם חרם אל שריף לא התייחס כלל לטופוגרפיה ולתנאי השטח.

הסלע פורץ את חומת הכותל המערבי ללא עיבוד

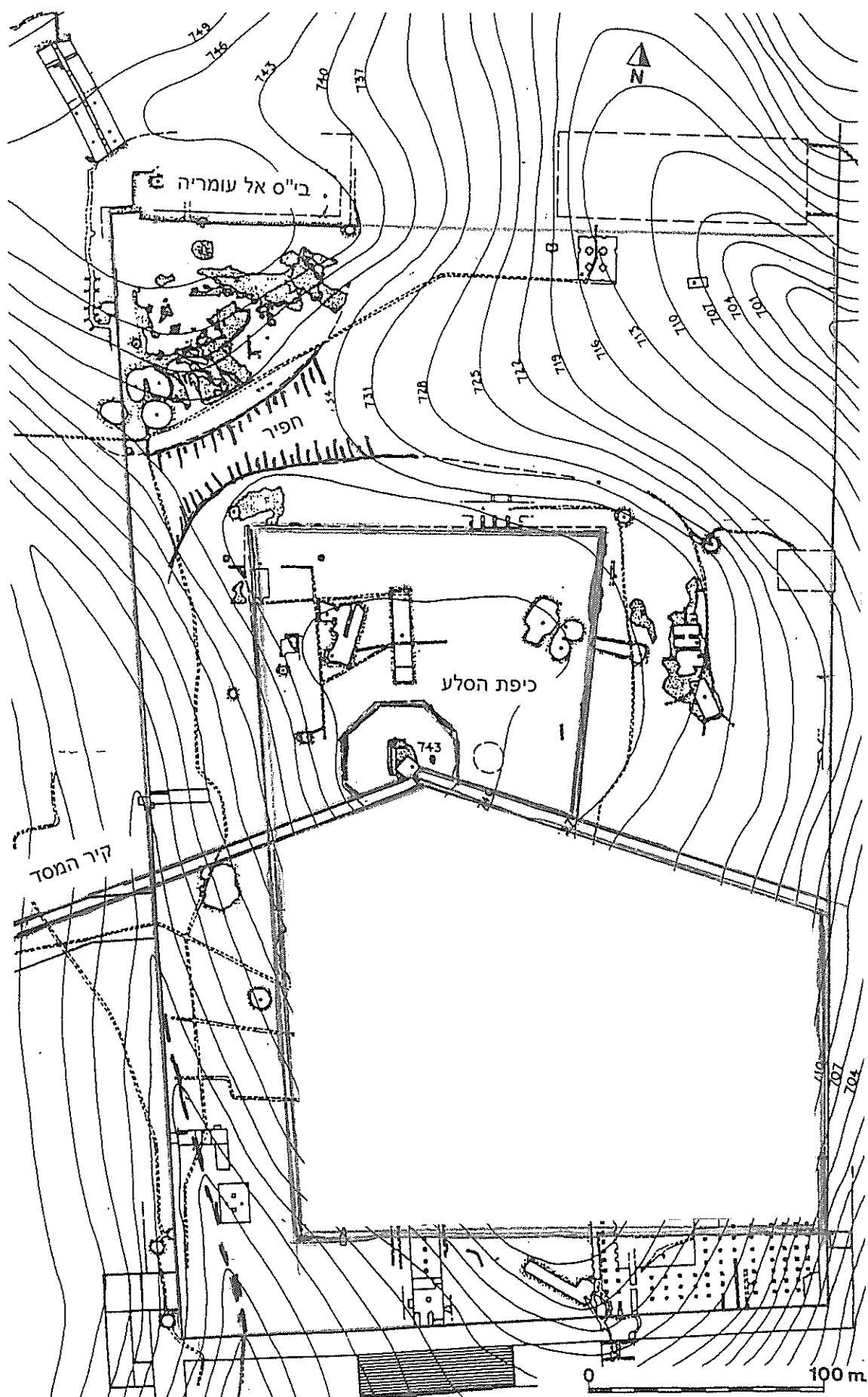
מפולת האבנים למרגלות הכותל, אבן שסיתתה לא הושלם.
על פי עדותו של בן מתתיהו הר הבית הושלם לפני חורבנו

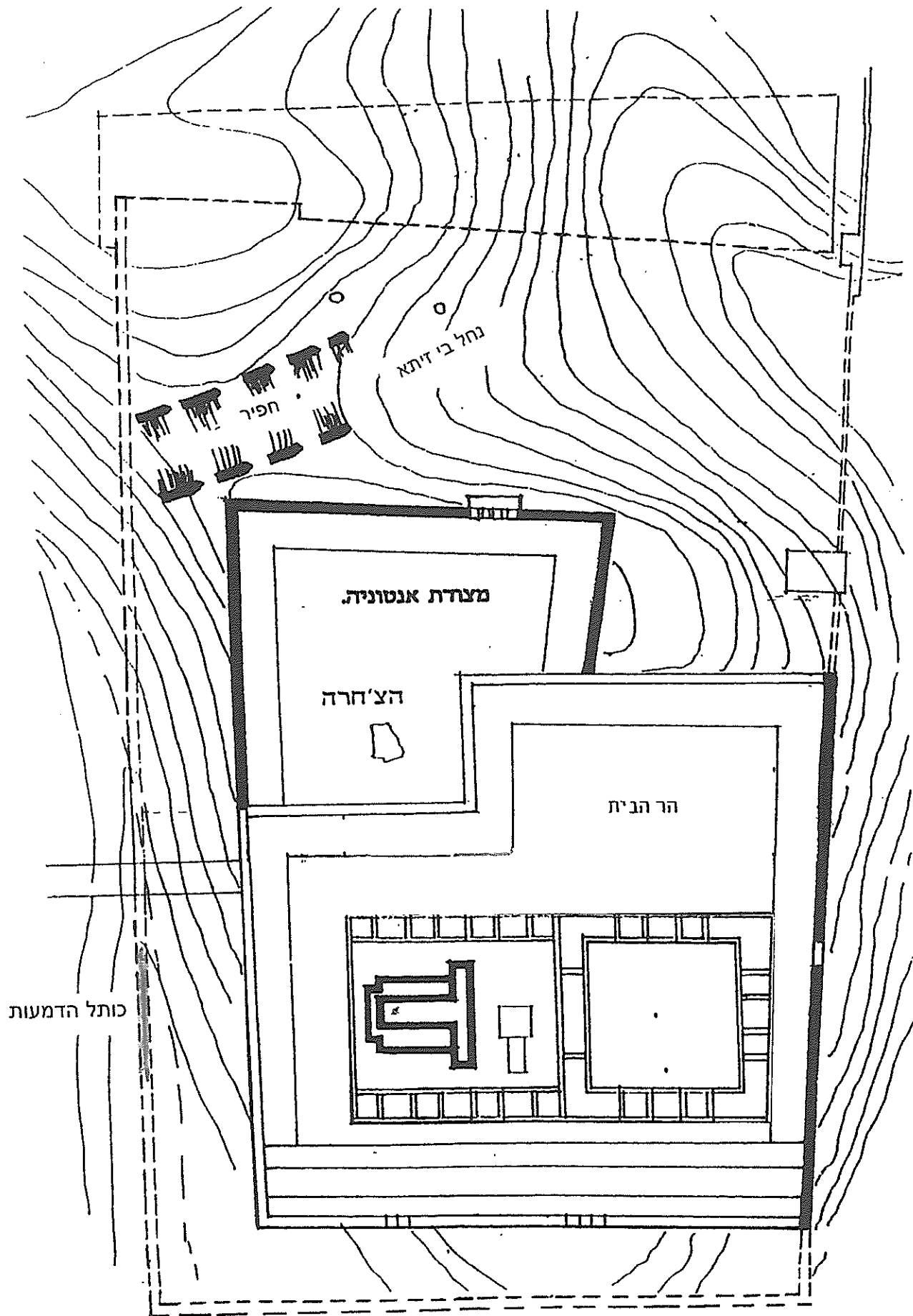
אבן בכותל המערבי.
סיתות פנים המסגרת החל ולא הושלם עד היום

תשריט מס' 28

בצפון הכותל המערבי לא הושלמו ולא סותתו אבני הכותל. נמצאה אבן שהחלו לסתת אותה
אולם עבודת הסיתות העדינה לא הושלמה מעולם. 18 אלף עובדים נותרו ללא עבודה ולא נמצא
אדם להשלים את עבודת הסיתות. ייתכן שהכותל המערבי אינו כותל הר הבית.

תשריט מס' 29
גבולות הר הבית לפני פריצת החומה הצפונית.

תשריט מס' 30

תוואי חומות הר הבית המוצע מדרום לכיפת הסלע. לאחר פריצת החומה הצפונית וביטול קטעי החומה שפנו באלכסון לרוחות השמיים.

טבלה מס' 5

מפלס הסלעים עפ"י השיטה הדרומית. חלופה ב - מי האמה מגיעים למפלס עזרת הכהנים בלבד. אורך האמה 44 ס"מ ; קדש הקדשים באל-כס 740.1 ; מפלס האמה 737.5

מספר הבור	שוק	גובה הסלע ליד הבור	מונקציה	מפלס למי עזרה	בליטת הסלע מכני הריצוף (מטר)
(1)	31	739.7	אנטוניה	752.4	-----
(2)	30	740.4	אנטוניה	752.4	-----
(3)	32	739.4	אנטוניה	752.4	-----
(4)	34	736.7	אנטוניה	752.4	-----
(5)	28 צמ"ע	739.1	אנטוניה	752.4	-----
(5)	28 דמ"ז	734.0	הר הבית צפון	736.1	-----
(6)	2	734.9	היכל	740.1	-----
(7)	4	732.0	עזרת נשים	733.0	-----
(8)	3	734.8	עזרת כהנים	737.5	-----
(9)	8	731.5	הר הבית דרום	733.0	-----
(11)	5	730.6	הר הבית דרום	733.0	-----
(14)	24	734.3	חוץ	-----	-----
(15)	23	729.4	חוץ	733.7	-----
(23)	14	740.4	אנטוניה	752.4	-----
(28)	22	735.2	חוץ	-----	-----
(29)	37	737.6	אנטוניה	752.4	-----
(34)	29	741.0	אנטוניה	752.4	-----
(36)	1	734.7	חיל מערב	736.1	-----
(37)	27	736.2	אנטוניה	752.4	-----

מונקציה מפלס	גובה יחסי (אמנות)	מי האמה מגיעים לעזרת הכהנים	מונקציה מפלס	גובה יחסי (אמנות)	מי האמה מגיעים לעזרת הכהנים
קדש הקדשים	0.00	740.1	הר הבית במזרח	-22	730.4
עזרת כהנים	-6	737.5	הר הבית בדרום	-16	733.0
עזרת נשים	-16	733.0	הר הבית בצפון	-9	736.1
החיל במזרח	-16	733.0	הר הבית במערב	-21	730.1
החיל במערב	-9	736.1	מקוה הכהן הגדול	+17	747.5
החיל בצפון ובדרום	-9	736.1	אנטוניה	+28	752.4

מסקנה: אם מי האמה מגיעים לעזרה בלבד, כל הסלעים נמצאים מתחת למפלס הריצוף. הן אמת המים והן מפלס הסלעים מוכיחים כי בית המקדש שכן בדרום, בין מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע.

תשריט מס' 31

חלופה ב למיקום המקדש באזור אל-כאס במאמר שפורסם בשנת 2008. מפלס הר הבית המשוער במערב תואם את מפלס קיר המסד שנחשף בחפירות ארכיאולוגיות.

תשריט מס' 32

לא ניתן לראות היום במתחם הר הבית כל חומה שנבנתה על ידי הורדוס, למעט ראש הקיר
בתחתית המדרגות בפינה הצפון מזרחית של המצטבה.

מקורות

מסכת מידות, משנה סדר קודשים.

מסכת יומא, משנה סדר מועד.

מסכת תמיד, משנה סדר קודשים.

יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים (תרגום: ל' אולמן), ירושלים 2009.

יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגום: א' שליט), ירושלים תשכ"ג.

יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון (תרגום: י"נ שמחוני), רמת גן 1968.

ספרות מחקר

יונה, אבי (תשט"ז). ספר ירושלים. א. ירושלים.

און, אלכסנדר ווקסלר בדולח, שולמית (). קשת וילסון לאור חפירות חדשות ומחקרי עבר. בתוך ד' עמית ואח' (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד, 84–100. ירושלים.

בהט, דן (2000). אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים. הוצאת כרטא.

בהט, דן (תשס"ג). מנהרות הכותל המערבי. תל אביב.

בהט, דן (תשפ"א 2020). הר הבית המתחם הקדוש בירושלים. ירושלים.

בן עמי, ד' וצחנוביץ, י" (2015). מערכת הביצור הסלאוקית בחניון גבעתי, עיר דוד. חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ט, 313–322.

גבע, הלל (1992). מגדל דוד. בתוך א' שטרן ואח' (עורכים), האנציקלופדיה החדשה לחפירות בארץ ישראל, כרך 2 (עמ' 644–645). ירושלים.

גונן, רבקה (). על קברים עתיקים ומקומות קדושים: מערת המכפלה והר הבית. קתדרה, 34, 14–3.

הילדסהיימר, ע' (1974). מידות בית המקדש של הורדוס במסכת מידות ובכתבי יוסף בן מתתיהו. בני ברק.

וקסלר-בדולח, שולמית (2015). מתי הורחב הר הבית ההרודיאני: המבט הארכיאולוגי. בתוך "בן אריה ואח' (עורכים), חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת (עמ' 19-65).

לוי, י"ל (1977). בית המקדש בירושלים: תיאורי יוסף בן מתתיהו ומקורות אחרים. קתדרה, 77, 4-7.

ליברמן, תהילה ואח' (2021). אי שם מעבר לקשת: על הגישה לבית המקדש ולחר הבית מעל קשת וילסון. חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, יד, 113-128. ירושלים.

מזר, בנימין (תשל"א). החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית: סקירה שנייה עונות תשכ"ט – תשל"ל. ארץ ישראל – מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר שזר. ירושלים.

נצר, אהוד (תש"ס 1999). ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים.

סולומון, אבי ושוקרון, אלי (תשע"ג). תוואי הרחוב הראשי של ירושלים מימי בית שני למרגלות הר הבית. בתוך א' ברוך ואח' (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, 18 (עמ' 135-150).

עוזיאל, גו', ליברמן, תהילה וסלומון, אבי (2017). קשת ווילסון: חידושים ותהיות לאחר שנתיים של חפירה. חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יא, 239-258. ירושלים.

צפריר, יורם (1980). על מקומה של החקרא הסלובקית בירושלים. קתדרה, 14, 17-40.

קורן, זלמן מנחם (1977). חצרות בית ה. ירושלים.

קורן, זלמן מנחם (2007). ועשו לי מקדש. ירושלים.

קלונר, עמוס (תשס"ו). תארוך רחוב הרחוב הדרומי של איליה קפיטולינה וקשת וילסון. בתוך א' ברוך ואח' (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, 11 (עמ' 239-247).

רייך, רוני (תשע"ג). מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. ירושלים.

רייך, רוני וביליג, יעקב (תשנ"ט). חפירות ליד הר הבית וקשת רובינסון בשנים 1966–1994. קדמוניות, 117,

רייך, רוני ושוקרון, אלי (תשע"ב). חפירות בירושלים מתחת לרחוב המרוצף ובתעלת הניקוז הגדולה ליד קשת רובינסון. קדמוניות, 142, 66–73.

שוקרון, אלי (2012). יסודות הכותל המערבי: האם הורדוס בנה אותם. מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה (עמ' 15–29).

שוקרון, אלי ורייך, רוני (2011). תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בירושלים עם השלמת חלקה הדרומי בשנת 2011. בתוך א' מירון (עורך), חקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 12 (עמ' 157–185).

שגיב, טוביה (תשנ"ד). המקדש מונח בדרום. תחומין, י"ד, 436–472.

שגיב, טוביה (תשס"ה). איתור מקום המקדש על פי מבטו של אגריפס השני. תחומין, כ"ה, 514–542.

שגיב, טוביה (תשס"ח). סלעים ומים לזיהוי מקום המקדש בירושלים. תחומין, כ"ח, 471–501.

שגיב, טוביה (1995). מקדש מערת המכפלה – מקדש לצלם הקדמוני. בתוך זאב ארליך (עורך), פרקים בנחלת יהודה (עמ' 175–200).

שגיב, טוביה (2010). הקיסר אדריאנוס בונה המתחמים בירושלים ובחברון.

Ritmeyer, L. (2006). *The Quest Revealing the Temple Mount in Jerusalem*.

Wilson, C. W. (1865). *Ordnance Survey of Jerusalem*. London

Warren, C., & Conder, C. R. (1884). *The Survey of Western Palestine, vol. III: Jerusalem*. London.

Warren C. (1884). *Plans, Elevations, Sections, Showing the Results of the Excavations at Jerusalem, 1867-70*. London.

רשימת תשריטים ומקורם

תשריט מס' 1

מתחם חרם אל שריף הוא מבנה מלבני טרפזואידי. אורך צלעותיו הממוצע כ-480 מטר על כ-300 מטר, שטחו 145 דונם. שטחו גדול פי שלושה משטח הר הבית המצוין במקורות.

מפת רקע קדמוניות 1-2 54

תשריט מס' 2

ראש קיר האבן המשמש כמדרגה ראשונה במהלך המדרגות בפינה הצפון מערבית של הרחבה המוגבהת – המצטבה.

דן בהט ירושלים מבנים ואתרים היסטוריים

תשריט מס' 3

הטופוגרפיה של מתחם חרם אל שריף. בפסגה נמצא הסלע, הצחרא, ועליו ממוקמת כיפת הסלע.

תשריט מס' 4

החפיר משתרע מעמק בית זיתא לעמק עושי הגבינה, הטרופאון. בין בית ספר אל עומריה לבין כיפת הסלע. החפיר מכוסה היום באדמת גן.

תשריט מס' 5

תוואי החומה השלישית. שרידים של החומה השלישית שנתגלו בצפון העיר מצפון לשער שכם.

תשריט מס' 6

מיקום מגדל פספינוס בחומה השלישית בראש פסגת גבעה.

תשריט מס' 7

תוכנית שלוש החומות של ירושלים בימי בית שני. רק בקטע הצפוני של חומה הראשונה ניתן לחדור להר הבית.

דן בהט אטלס כרטא לתולדות ירושלים

תשריט מס' 8

"התפר" בחומה המזרחית במרחק 32 מטר מהפינה הדרומית. התוספת הדרומית נסמכת על הכותל המזרחי.

דן בהט אטלס כרטא ירושלים עמ' 40

תשריט מס' 9

הצעת יורם צפריר למיקום החקרא ההלניסטית בדרום מזרח מתחם חרם אל שריף.

יורם צפריר 1980

תשריט מס' 10

שרידי החקרא שנתגלו בחניון גבעתי בעיר דוד: שרידי חומה חלקלקה וראשי חיצים.

רשות העתיקות בן עמי 2015

תשריט מס' 11

חזית הכותל הדרומי באזור עמק עושי הגבינה. הכותל חוצה את העמק ומטפס אל הגדה המערבית.

צ וורן

תשריט מס' 12

תעלת הניקוז בעמק עושי הגבינה. תוואי התעלה שונה כדי לאפשר את הרחבת המתחם.

צ. וורן

תשריט מס' 13

הרחוב למרגלות הכותל המערבי בתוואי עמק עושי הגבינה. הרחוב נסלל במפלס גבוה מאפיק העמק מערבה לתוואי הנחל.

תשריט מס' 14

קשת רובינזון וקשת וילסון. גרמי מדרגות לצידן. אין עדות לגשר שחיבר את הר הבית לעיר העתיקה בימי הבית השני

אטלס כרטא לתולדות ירושלים כל הזכויות שמורות להוצאת כרטא . עיבוד האיור על ידי המחבר

תשריט מס' 15

Ch. Warren. Jerusalem Excavation. 1867

פילסטרים ואומנות בכותל המערבי.

תשריט מס' 16

אבנים גסות בכותל המערבי שלא עובדו מתחת למפלס הרחוב שלמרגלות הכותל.

תשריט מס' 17

מפלס החנויות באומנה המערבית של קשת רובינזון מותאם למפלס הרחוב.

תשריט מס' 18

תעלת הניקוז מנקות מים משער שכס בצפון עד לבריכת השילוח בעיר דוד בדרום.

צ. וורן

תשריט מס' 19

קשת וילסון היא קשת מונוליטית הניצבת בניצב לכותל המערבי.

צ. וורן

תשריט מס' 20

קשת וילסון שונה משאר צמדי הקשתות של גשר וילסון. קשת וילסון ניצבת בניצב לכותל

בציר מזרח מערב בקירוב. שאר צמדי הקשתות ניצבים באלכסון לרוחות השמיים.

שלומית וקסלר בדולח. 2015 עמ' 28

תשריט מס' 21

ניתן לשער כי קיר המסד נמשך אל תוך המתחם מטפס על הגבעה ומגיע לפסגה שבה ממוקמת

היום כיפת הסלע.

תשריט מס' 22

החוקרים מזהים את אזור בית ספר אל עומריה כמקום מצודת אנטוניה. אולם על פי השערה זו

החפיר נמצא מדרום לאנטוניה בניגוד לדברי בן מתתיהו ובניגוד לכל הגיון צבאי.

תשריט מס' 23

החפיר נמצא בין בית ספר אל עומריה לבין כיפת הסלע. על פי בן מתתיהו, החפיר היה מצפון

לאנטוניה. ניתן לשער כי האנטוניה אמורה להיות באזור כיפת הסלע.

תשריט מס' 24

אחוזת עיראק אל אמיר מזוהה כשייכת למשפחת בני טוביה מהתקופה ההלניסטית. באבנים יש סיתות מסגרת שקדם להורדוס.

תשריט מס' 25

מגדל דוד מזוהה כמגדל שבנה הורדוס. האבנים עשויים סיתות מסגרת סביב, אולם הסיתות גס ואינו דומה לסיתות העדין של אבני הכותל.

תשריט מס' 26

שרידי מקדש אפרודיטה מהמאה השנייה באכסניה הרוסית במתחם כנסיית הקבר בירושלים. ניתן להבחין בסיתות מסגרת ובפילסטרים כדוגמת מערת המכפלה, אלוני ממרא ומתחם חרם אל שריף. המידות אינן זהות אבל הפרופורציות זהות.

תשריט מס' 27

הורדוס תכנן פרויקטים המותאמים למצב הטופוגרפי, הוא שילב נתונים טבעיים באדריכלות. מתכנן מתחם חרם אל שריף לא התייחס כלל לטופוגרפיה ולתנאי השטח

תשריט מס' 28

בצפון הכותל המערבי לא הושלמו ולא סותתו אבני הכותל. נמצאה אבן שהחלו לסתת אותה אולם עבודת הסיתות העדינה לא הושלמה מעולם. 18 אלף עובדים נותרו ללא עבודה ולא נמצא אדם להשלים את עבודת הסיתות. ייתכן שהכותל המערבי אינו כותל הר הבית.

תשריט מס' 29

גבולות הר הבית לפני פריצת החומה הצפונית.

תשריט מס' 30

תואי חומות הר הבית המוצע מדרום לכיפת הסלע. לאחר פריצת החומה הצפונית וביטול קטעי החומה שפנו באלכסון לרוחות השמיים.

תשריט מס' 31

חלופה ב למיקום המקדש באזור אל-כאס במאמר שפורסם בשנת 2008 . מפלס הר הבית המשוער במערב תואם את מפלס קיר המסד שנחשף בחפירות ארכיאולוגיות.

שגיב טוביה תשס"ח תחומין כ"ח עמ' 500

תשריט מס' 32

לא ניתן לראות היום במתחם הר הבית כל חומה שנבנתה על ידי הורדוס, למעט ראש הקיר בתחתית המדרגות בפינה הצפון מזרחית של המצטבה.

תמונת שער

אינטרנט

החוברת נועדה לעיון בלבד ללא תמורה כספית